

Library Rare Text Publication Series No. 5

SIDDHĀNTA - ŚIROMANI

of

BHĀSKARĀCĀRYA

with his autocommentary

VĀSANĀBHĀŚYA

&

VĀRTTIKA

of

NRSIMHA DAIVAJÑA

Foreword by

Prof. BADARINATH SHUKLA

Vice-chancellor

Edited by

Dr. Murali Dhara Chaturvedi

Śikṣaka, Jyotiṣa Department.

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1981

Library Rare Text Publication Series No. 5

SIDDHĀNTA - ŚIROMANI

of

BHĀSKARĀCĀRYA

with his autocommentary

VĀSANĀBHĀŚYA

&

VĀRTTIKA

of

NRSIMHA DAIVAJÑA

Foreword by

Prof. BADARINATH SHUKLA

Vice-chancellor

Edited by

Dr. Murali Dhara Chaturvedi

Śikṣaka, Jyotiṣa Department.

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1981

Library Rare Text Publication Series No. 5

SIDDHĀNTA - ŚIROMANI

of

BHĀSKARĀCĀRYA

with his autocommentary

VĀSANĀBHĀŚYA

&

VĀRTTIKA

of

NRSIMHA DAIVAJÑA

Foreword by

Prof. BADARINATH SHUKLA

Vice-chancellor

Edited by

Dr. Murali Dhara Chaturvedi

Śikṣaka, Jyotiṣa Department.

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1981

Library Rare Text Publication Series No. 5

SIDDHĀNTA - ŚIROMANI

of

BHĀSKARĀCĀRYA

with his autocommentary

VĀSANĀBHĀŚYA

&

VĀRTTIKA

of

NRSIMHA DAIVAJÑA

Foreword by

Prof. BADARINATH SHUKLA

Vice-chancellor

Edited by

Dr. Murali Dhara Chaturvedi

Śikṣaka, Jyotiṣa Department.

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1981

Library Rare Text Publication Series No. 5

SIDDHĀNTA - ŚIROMANI

of

BHĀSKARĀCĀRYA

with his autocommentary

VĀSANĀBHĀŚYA

&

VĀRTTIKA

of

NRSIMHA DAIVAJÑA

Foreword by

Prof. BADARINATH SHUKLA

Vice-chancellor

Edited by

Dr. Murali Dhara Chaturvedi

Śikṣaka, Jyotiṣa Department.

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1981

Library Rare Text Publication Series No. 5

SIDDHĀNTA - ŚIROMANI

of

BHĀSKARĀCĀRYA

with his autocommentary

VĀSANĀBHĀŚYA

&

VĀRTTIKA

of

NRSIMHA DAIVAJÑA

Foreword by

Prof. BADARINATH SHUKLA

Vice-chancellor

Edited by

Dr. Murali Dhara Chaturvedi

Śikṣaka, Jyotiṣa Department.

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1981

Library Rare Text Publication Series No. 5

SIDDHĀNTA - ŚIROMANI

of

BHĀSKARĀCĀRYA

with his autocommentary

VĀSANĀBHĀŚYA

&

VĀRTTIKA

of

NRSIMHA DAIVAJÑA

Foreword by

Prof. BADARINATH SHUKLA

Vice-chancellor

Edited by

Dr. Murali Dhara Chaturvedi

Śikṣaka, Jyotiṣa Department.

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1981

Library Rare Text Publication Series No. 5

SIDDHĀNTA - ŚIROMANI

of

BHĀSKARĀCĀRYA

with his autocommentary

VĀSANĀBHĀŚYA

&

VĀRTTIKA

of

NRSIMHA DAIVAJÑA

Foreword by

Prof. BADARINATH SHUKLA

Vice-chancellor

Edited by

Dr. Murali Dhara Chaturvedi

Śikṣaka, Jyotiṣa Department.

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1981

Library Rare Text Publication Series No. 5

SIDDHĀNTA - ŚIROMANI

of

BHĀSKARĀCĀRYA

with his autocommentary

VĀSANĀBHĀŚYA

&

VĀRTTIKA

of

NRSIMHA DAIVAJÑA

Foreword by

Prof. BADARINATH SHUKLA

Vice-chancellor

Edited by

Dr. Murali Dhara Chaturvedi

Śikṣaka, Jyotiṣa Department.

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1981

Library Rare Text Publication Series No. 5

SIDDHĀNTA - ŚIROMANI

of

BHĀSKARĀCĀRYA

with his autocommentary

VĀSANĀBHĀŚYA

&

VĀRTTIKA

of

NRSIMHA DAIVAJÑA

Foreword by

Prof. BADARINATH SHUKLA

Vice-chancellor

Edited by

Dr. Murali Dhara Chaturvedi

Śikṣaka, Jyotiṣa Department.

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1981

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

इस शास्त्र के मुख्य तीन विभागों का परिचय नारद ऋषि के वचन से उपलब्ध होता है। उनका वचन—

“सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम् ।

वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमनुत्तमम्” ॥^१

इतसे सिद्ध होता है कि सिद्धान्त, संहिता व होरा ये तीन मुख्य भाग हैं। प्रस्तुत ग्रन्थ नाम से ही सिद्धान्त ग्रन्थ होना बताता है। अतः चिन्ता होती है कि सिद्धान्त नाम से किस शास्त्र का ज्ञान होता है। इसके उत्तर में निम्न प्रमाण उपलब्ध होते हैं।

“सिद्धान्त शब्द गणितपद वाचक है, ऐसा कथन गणेशदैवज्ञ का केशवकृत-मुहूर्ततत्त्व की टीका में मिलता है।”

तथा^२ [वासना वार्त्तिक में नृसिंहदैवज्ञ ने कहा है कि सङ्ख्या की या गिनने की विधि जिस शास्त्र में हो वह गणित शास्त्र कहलाता है। वह गणित भी चार प्रकार का होता है। १ जिसमें स्पष्ट सर्वजन प्रसिद्ध जोड़ने, घटाने, गुनने व भागादि की विधि १, २, ३ आदि अङ्कों द्वारा हो, वह व्यक्तगणित होता है। २ जिसमें अभीष्ट सिद्धि के लिये यावत्, तावत्, कालक आदि की सापेक्षबुद्धि से क्रिया होती है, उसे अव्यक्त गणित कहते हैं। ३ जहाँ पर फलादि संस्कारों द्वारा ग्रहमिति का ज्ञान होता है वह ग्रहगणित और ४ वेधादि से ग्रहकर्म वासना अर्थात् युक्ति युत कर्मों की गणना हो वह गोलगणित होता है, क्योंकि वेध गोल के आश्रित होते हैं।

इस लिये उक्त चार प्रकार की गणित जिस में हो वह गणित होता है, तथा वही सिद्धान्त भी कहलाता है। कहा है कि—

व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदि इति]

व्यक्ताव्यक्तादि की सोपपत्तिक चर्चा जिसमें हो वह सिद्धान्त नाम से प्रसिद्ध होता है।

अन्य आचार्यों का कहना है कि जिसमें कल्पादि से ग्रहों का आनयन होता है, वह सिद्धान्त नाम वाला होता है।

अथवा जिसमें युग, वर्ष, अयन, ऋतु, मास, पक्ष, अहोरात्र, याम, मुहूर्त, नाडी, विनाडी, प्राण, त्र्युट्यादिकों का तथा सौर, चान्द्र, सावनादि मासों का विचार उपलब्ध हो वह सिद्धान्त ग्रन्थ कहलाता है।

१. मु. चि. १ अ. २ श्लो. पीयू. टी.।

२. सि० शि० ९ पृ०।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

स्थितिमर्दार्धयोरानयनम्	२४४
तयोः स्पष्टीकरणम्	२४४
इष्टकाले भुजानयनम्	२४५
इष्टकाले ग्रासप्रमाणम्	२४५
ग्रासात् तत्कालज्ञानम्	२४६
स्पर्शादिव्यवस्थितिः	२४६
वलनानयनम्	२४७
आयनवलनानयनम्	२४७
स्पष्टवलनानयनम्	२४७
अङ्गुलिम्लानयनम्	२५३
वलनादीनामङ्गुलीकरणम्	२५४
परिलेखः	२५४
निमीलनोन्मीलनेष्टग्रासपरिलेखः	२५५
सम्मीलनादिपरिलेखः	२५६
इष्टग्रासानयनम्	२५६
परिलेखेन ग्रासात् कालानयनम्	२५६
ग्रहणे वर्णज्ञानम्	२५७
आदेश्यानादेश्यकथनम्	२५७
उत्क्रमज्यया वलनानयने दोषकथनम्	२५७

सूर्यग्रहणाधिकारः

२५८-२७२

आरम्भप्रयोजनम्	२५८
लम्बनस्य भावाभावं धनर्णत्वं च कथयितुमिति कर्तव्यतायाः प्रतिपादनम्	२६०
लम्बनानयनम्	२६०
प्रकारान्तरेण लम्बनस्फुटीकरणम्	२६१
लम्बनप्रयोजनम्	२६२
सकृत्प्रकारेण लम्बनज्ञानम्	२६६
नत्यर्थमर्केन्द्रोर्द्विक्षेपौ	२६७
द्विक्षेपान्नतिसाधनम्	२६८
स्फुटनतेरानयनम्	२६८
सुखार्थं स्थूले लम्बनावनती	२६९
नतेः प्रयोजनम्	२६९
स्पर्शमोक्षकालज्ञानम्	२६९
तत्र विशेषः	२७२

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

ग्रहयुत्यधिकारः

ग्रहाणां मध्यमबिम्बानि	२१७-३००
आसां स्फुटीकरणम्	२१७
युतिकालज्ञानम्	२१८
स्थूलकालमानीय सूक्ष्मकथनम्	२१९
दक्षिणोत्तरान्तरज्ञानम्	२१९
भेदयोगलम्बनज्ञानम्	२००

भग्रहयुत्यधिकारः

भध्रुवकाः	३०१-३०७
भानां शरांशाः	३०१
अगतस्यलुब्धकयोः ध्रुवकाः	३०३
इष्टघटिकानयनम्	३०४
भग्रहयुतौ पूर्वकर्तव्यता	३०४
युतिकालज्ञानम्	३०४
युतिप्रसङ्गेन भानाभुदयास्तज्ञानम्	३०५
अत्र विशेषः	३०५
कालान्तरवशेन विशेषः	३०६

पाताधिकारः

आरम्भप्रयोजनम्	३०८-३२१
सूर्यस्य गोलायनसन्धिप्रतिपादनम्	३०८
चन्द्रस्य विशेषः	३०९
साधारण्येन क्रान्तिसाम्यसंभवज्ञानम्	३११
व्यतिपातवैवृतयोर्लक्षणम्	३१२
क्रान्तिसाम्यस्य गतैष्यत्वप्रतिपादनम्	३१३
तस्मात् कालात्गतगम्यस्य क्रान्तिसाम्य—	
कालस्य परिज्ञानम्	३१४
पाताद्यन्तकालपरिज्ञानम्	३१९
स्थित्यर्धोपपत्तिः	३२०
अत्र विशेषः	३२०
पातप्रयोजनम्	३२१

गोलाध्यायः

गोलप्रशंसा	३२५-५३६
मङ्गलाचरणम्	३२५

गोलग्रथनकारणम्	३२६
गोलप्रशंसया गोलानभिज्ञगणकोपहासः	३३०
गोलस्वरूपम्	३३०
गणितप्रशंसा	३३१
ज्योतिष्शास्त्रश्रवणाधिकारिलक्षणम्	३३४
व्याकरणाध्ययनं प्रथममावश्यकम्	३३४
अन्योक्तिप्रकारेण आत्मनो गोलग्रन्थस्य वैशिष्ट्यम्	३३५

गोलस्वरूपप्रश्नाध्यायः

३३५-३६८

भूसंस्थानप्रश्नाः	३३५
ग्रहस्फुटीकरणोपपत्तिप्रश्नाः	३३५
त्रिप्रश्ने दिनमानभेदे प्रश्नाः	३३६
राश्युदयभेदप्रश्नः	३३६
द्युज्याकुज्यादिसंस्थानप्रश्नाः	३३६
चन्द्रार्कग्रहणयोर्दिवकालभेदाद्युपपत्तिप्रश्नाः	३३६
शृङ्गोन्नतौ चन्द्रशुक्लस्य क्षयवृद्धिप्रश्नः	३३७
भुवनकोशः	३४१
मङ्गलाचरणम्	३४१
भूमेः स्वरूपम्	३४३
पौराणिकभूमेराधारपरम्पराया निराकरणम्	३४४
भूमौ स्वशक्तिकथनम्	३४४
भूविषये बौद्धादियुक्तिः	३४४
बौद्धयुक्तिभङ्गम्	३४५
जैनयुक्तिभङ्गम्	३४५
भूमेः समताया निराकरणम्	३४५
प्रत्यक्षविरोधशङ्कायाः परिहारः	३४६
स्वोक्तस्य भूपरिधिप्रमाणस्योपपत्तिः	३४६
पूर्वोक्तस्य दृढता	३४६
भूगोले पुरनिवेशः	३४७
द्वीपानां समुद्राणाञ्च स्थाननिर्देशः	३४७
जम्बूद्वीपमध्ये गिरिनिवेशवशेन नवखण्डानां ज्ञानम्	३४८
मेरुसंस्थानम्	३४९

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

क्रान्तिविक्षेपः	३९७
क्रान्तिपातः	३९७
विक्षेपपाताः	४००
जशुक्रयोर्विशेषः	४०२
ग्रहगोले विशेषः	४०३
अहोरात्रवृत्तम्	४०४

त्रिप्रश्नवासना

४०५-४१७

चरस्थानम्	४०५
लङ्कास्वदेशार्कोदययोरन्तरं चरकालकथनम्	४०५
चरफलस्य धनर्णवासना	४०५
दिननिशोर्लवृत्त्वमहत्वे हेतुः	४०६
विशेषः	४०६
मेरुसस्थानम्	४०७
दिनरात्रिस्वरूपे पितृदिनञ्च	४०७
संहितोक्तस्याभिप्रायः	४०८
पितृदिवसस्योदयास्तादिकालाः	४०८
ब्रह्मदिनोपपत्तिः	४०९
उदयास्तवासना	४०९
चरखण्डैरुदयानां न्यूनाधिकत्वम्	४१०
अस्तमयज्ञानम्	४११
अत्र विशेषः	४११
लग्नशब्दव्युत्पत्त्योदयास्तमध्यलग्नस्थानानि	४११
लग्नार्थमकस्य तात्कालिकीकरणवासना	४१२
देशविशेषेण राशयः सदोहिताननुदिताः	४१३
ललोक्तस्य दृश्यादृश्यत्वलक्षणस्य दूषणम्	४१३
अन्यद्दूषणम्	४१४
अक्षलम्बज्ञानम्	४१४
संक्षिप्तशङ्कवानयनवासना	४१४
केषाञ्चिद्दूषणम्	४१५
शङ्कुस्थानम्	४१५
अग्रा, उदयास्तसूत्रलक्षणम्	४१५
क्रान्तिक्षेत्रं, अक्षक्षेत्राणि	४१६

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलीयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोल्याोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽस्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^२

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

‘विमतिप्रज्ञा इत्यपि पाठः साधीयान् महोत्कर्षाधायकत्वात्’ । अनेन विशेषणेन मुनि कृतशास्त्राद्विशेषः सूचितः । ‘सद्युक्तिमित्यनेनार्यभट्टशास्त्राल्ललितोक्तियुक्तमिति, वराहादिशास्त्रादमलमिति, लल्ल-श्रीपति-प्रणीतशास्त्राद् बालावबोधमिति, ब्रह्मगुप्त-शास्त्रात् स्फुटमिति, पितामहादिसिद्धान्ताद्विशेषः सूचितः । एतावता ३ विशेषणव्यूहे-नैतावद्विशेषजिज्ञासुरधिकारीति सूचितम् । एतद्ग्रन्थकरणफलं सुगणकप्रीति-रित्युक्तम् ॥ ३ ॥

इदानीं ग्रन्थस्यानारम्भकारणं विशिष्टमारम्भे कारणान्तरं पूर्वार्धेनाभिधायोत्तरार्धेन सुजनगणकान् प्रार्थयन्नाह ।

कृता यद्यप्याद्यैश्चतुरवचना ग्रन्थरचना

तथाऽप्यारब्धेयं तदुदितविशेषान् निगदितुम् ।

मया मध्ये मध्ये त इह हि यथास्थाननिहिता

विलोक्यास्तः कृत्स्ना सुजनगणकैर्मत्कृतिरपि ॥ ४ ॥

वा० भा० आद्येराचार्येयंद्यपि चतुरवचना इलक्षणा ग्रन्थरचना कृता तथाऽपि मयाऽऽ-
रब्धा । इदमः प्रस्तुतनिर्देशादियमीदृशी चतुरवचना अचतुरवचना वा । यद्यचतुरवचना तर्हि
किमारम्भणीया तदर्थमाह । तदुदितविशेषान् निगदितुमिति । यत् तैरुदितं तत् तदुदितं तस्माद्ये
विशेषास्ते तदुदितविशेषाः । ये तैर्नोक्ता इत्यर्थः । अथ सुजनान् प्रत्याह । सुजनाश्च ते गणकाश्च
सुजनगणकास्तैरियं मत्कृतिरपि विलोक्या । अपि शब्दः समुच्चयार्थः । तेन हे सुजनगणका भवद्भि-
र्ब्रह्मादीनां कृतयः किल विलोकिताः । इदानीं मत्कृतिरपि मदुपरोधेन विलोक्या । यदि विलोक्या
तर्हि कृत्स्ना समग्रा । किमिति । हि यस्मात् कारणात् ते विशेषा इहास्मिन् ग्रन्थे मया मध्ये मध्ये
यथास्थानं यथाऽवसरं निहिता निक्षिप्ताः । कृत्स्नग्रन्थविलोकनेन विना सर्वे न ज्ञायन्त
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वा० वा०—नन्वेते विशेषाः सिद्धान्तचूडामणिप्रभृतिष्वपि वर्तन्ते* कृतमनेन*
ग्रन्थप्रणयनेनेत्यत आह [कृता इति]

असङ्गतिप्रलापस्तु प्रेक्षावतामनवधेयो भवतीति यथास्थान एव विशेषा
अभिहिता इत्याह—

‘मया मध्ये मध्ये त इह हि यथास्थाननिहिता’ इति

विशेषावगतये मत्कृतिर्विलोक्यापि मदुपरोधेन कृत्स्नापि द्रष्टव्येति सुजनान्
प्रार्थयते ।

१. महोत्कर्षा ख पु० ।

२. व्यूहनेता..... ख पु० ।

३. अलमित्यर्थः ।

४. युक्तित्येन..... ख पु० ।

५. वर्तते ख पु० ।

६. अनादृत इत्यर्थः ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोल्याोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊर्-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^२

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

मानचतुष्टयप्रयोजनमाह—वर्षायनर्तुयुगपूर्वकमिति ।
वर्षं वत्सरः वसतोऽयने यस्मिन् स वत्सरः । यातीत्ययनं राशिषट्केन दक्षिणाशा-
मुत्तराशां वेति । इयत्ति गच्छत्यसाधारणं लिङ्गमिति ऋतुः ॥ ३०-३१ ॥

इदानीं मानोपसंहारश्लोकमाह ।

एवं पृथङ्मानवदैवजैवपैत्रार्क्षसौरैन्दवसावनानि ।

ब्राह्मश्च काले नवमं प्रमाणं ग्रहास्तु साध्या मनुजैः स्वमानात् ॥३२॥

वा० भा०—एव कालस्य नव मानानि । तत्र ग्रहानयनं मनुष्यमानात् । यतस्ते मनुष्यैः
साध्याः ॥ ३२ ॥

इति श्रीभास्करीये सिद्धान्तशिरोमणौ कालमानाध्यायः ।

वा० वा०—अथोपसंहरति । एवं पृथक्मानवेति ।

यद्यपि दैवमासुरश्च मानं दिवसभेदादभिद्यते तथाप्यहोरात्रैक्यादभेद इति नवैव
मानानि^३ स्वीकृतानि । काले कलनात्मके ब्राह्मं नवमं प्रमाणं परिमाणमित्यर्थः । एवं
वर्षादिकालस्तत्तन्मानैर्नवधा भिद्यत इति । मनुष्योपयोगित्वाच्छास्त्रस्य यथोपयोग-
स्तथैव ग्रहा मनुजैर्मनुष्यमानात्साध्याः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन ग्रहसमवेतानि
कर्माणि वक्रास्तमनोदयक्रान्तिसाम्यच्छायायुतिग्रहणशृङ्गोन्नमनतिथ्यादीनि च
साध्यानि ॥ ३२ ॥

इति श्रीकृष्णदैवज्ञात्मजगणकनृसिंहकृतौ कालमानाध्यायः ।

अथेदानीं ग्रहाणां मन्दोच्चानां चलोच्चानां ग्रहपातानाञ्च भगणान् श्लोकषट्केनाह ।

अर्कशुक्रबुधपर्यया विधेरहि कोटिगुणिता रदाब्धयः ४३२००००००० ।

एत एव शनिजीवभूभुवां कीर्तिताश्च गणकैश्चलोच्चजाः ॥ १ ॥

खाभ्रखाभ्रगगनामरेन्द्रियत्तमाधराद्रिविषया ५७७५३३००००० हिमद्युतेः ।

युग्मयुग्मशरनागलोचनव्यालषण्णवयमाश्विनो २२९६८२८५२२ऽसृजः ॥२॥

सिन्धुसिन्धुरनवाष्टगोऽङ्गुष्ठद्वयङ्गुसप्तशशिनो १७९३६९९८९८४ज्ञशीघ्रजाः ।

पञ्चपञ्चयुगषट्कलोचनद्वयब्धिषड्गुणमिता ३६४२२६४५५गुरोर्मताः ॥३॥

१. अत्र श्रीपतिः ।

“पैतामहं दिव्यमथासुरश्च पैत्रं तथा मानुषमानमन्यत् ।

सौरार्क्षहैमांशवसावनानि जैवं तथेदं दश कीर्तितानि ॥ सि० शे० १ अ० ४७ श्लो० ।

सौरचान्द्रमससावनमानैः सार्क्षकैर्ग्रहगतेरवबोधः ।

एभिरेव मनुजव्यवहारो दृश्यते च पृथगेव चतुर्भिः ॥” सि० शे० १ अ० ४८ श्लो० ।

२. मानि ख पु० ।

३ कालक...ख पु० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथैवोच्चस्थानं ज्ञेयम् । तच्च पूर्वस्थानादग्रत एव भवति । यत्तयोरन्तरं तज्ज्ञात्वाऽनुपातः क्रियते । यद्येतावद्विरन्तरदिनैरिदमुच्चयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति । फलं तुङ्गगतिः । तथाऽनुपातात् कल्पभगणाः ।

अथ चन्द्रपातभगणोपपत्तिः । एवं प्रत्यहं चन्द्रवेधादक्षिणविक्षेपे क्षीयमाणे यस्मिन् दिने विक्षेपाभावो दृष्टः क्रान्तिवृत्ते तत् स्थानं चिह्नयित्वा तत्र यावान् विधुः स भगणाच्छुद्धः पातः स्यादिति ज्ञेयम् । पुनरन्यस्मिन्नपि पर्यये दक्षिणविक्षेपाभावस्थानं ज्ञेयम् । क्रान्तिवृत्ते तत् स्थानं पूर्वस्थानात् पश्चिम एव भवति । अतो ज्ञाता पातस्य विलोमा गतिः । सा चानुपातात् । यद्ये-
तत्कालान्तरदिनैरेतावत् पातयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति । फलं पातगतिः । तथा प्राग्बत् कल्पभगणाः ।

अथ रवितुङ्गोपपत्तिः । मिथुनस्थे रवौ कस्मिंश्चिद्दिने रेवतीतारकोदयाद्यावतीभिर्घटि-
काभीरविरुदितस्तावतीभिर्मौनान्ताल्लग्नं साध्यम् यल्लग्नं स तदा स्फुटो रविज्ञेयः । एव-
मन्यस्मिन् दिनेऽपि तयोः स्फुटार्कयोरन्तरं गतिः । एवं प्रत्यहं स्फुटगतयो
ज्ञातव्याः । यस्मिन् दिने गतेः परमाल्पत्वं तद्दिने यावान् रविस्तावदेव रवेरुच्चं भवति ।
तस्योच्चस्य चलनं वर्षशतेनापि नोपलक्ष्यते । किंत्वाचार्यैश्चन्द्रमन्दोच्चवदनुमानात् कल्पिता
गतिः । सा चैवम् । यैर्भगणैः साम्प्रताहर्गणाद्वर्षगणाद्वा एतावदुच्चं भवति ते भगणा युक्त्या
कुट्टकेन वा कल्पिताः ।

१. अत्र शास्त्रिवापूदेवेन रविमन्दोच्चस्य स्वल्पान्तरादष्टाद्रिभागमितस्योपलब्धौ
कुट्टकयुक्त्या यद्भगणानयनं कृतं तत् प्रदर्श्यते । तथा हि

सप्ताष्टात्यष्टिमिते शालिवाहनशके कल्पगतवर्षगणः १९७२९४८९६६ अथ रविमन्दो-
च्चकल्पभगणप्रमाणं यावत्तावत् । अस्मिन् गतवर्षगुणिते कल्पवर्षभक्ते गतमन्दोच्चभगणा
लभ्यन्ते तत्प्रमाणं कालक । एतद्गुणितेषु कल्पवर्षेषु यावत्तावद्गुणितगतवर्षेभ्यः शोधितेषु
सिद्धं भगणशेषम्

= या १९७२९४८९६६ का ४३२०००००००

इदं चक्रांशैः ३६० सङ्गुण्य कल्पवर्षैर्विमज्ज्य लब्धमष्टाद्रिभिः समं कृत्वा छेदगमश्च
विधाय नखनगैरपवर्तितौ जातौ

या ९८६४७४४८३ का २१६०००००००

= रु ४६८००००००

समशोधनेन जातौ

या ९८६४७४४८३ रु ४६८०००००९०

= का २१६००००००००

पुनः पक्षौ युगाभ्रनागषट्पक्षनेत्रयुग्मैः २२२६८०४ स्वल्पान्तरत्वादपवर्तितौ जातौ

या ४४३ रु २०१०

= का ९७०

अतः कुट्टकाल्लब्धं यावत्तावत्मानम् = ४८० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलीयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्रापि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

अथ ग्रहानयनाध्यायः ।

तत्राहर्गणानयनमाह ।

कथितकल्पगतोऽर्कसमागणो

रविगुणो गतमाससमन्वितः ।

खदहनैर्गुणितस्थितिसंयुतः

पृथगतोऽधिकमास-१५९३३००००० समाहतात् ॥ १ ॥

रविदिना-१५५५२००००००००० प्तगताधिकमासकैः

कृतदिनैः सहितो द्युगणो विधोः ।

पृथगतः पठितावम-२५०८२५५०००० सङ्गुणाद्-

विधुदिना-१६०२९९९००००००० प्तगतावमवर्जितः ॥ २ ॥

भवति भास्करवासरपूर्वको दिनगणो रविमध्यमसावनः ।

अधिकमासदिनक्षयशेषतो द्युघटिकादिकमत्र न गृह्यते ॥ ३ ॥

वा० भा०—स्पष्टम् ।

अत्र वासना । कल्पगताब्दा द्वादशगुणिता रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यैः सौरैरेव युतास्त्रिंशद्गुणा इष्टमासप्रतिपदादिगततिथितुल्यैः सौरैरेव दिनैर्युताः । एवं ते सौरा जातास्तेभ्यः पृथक् स्थितेभ्योऽधिमासानयनं त्रैराशिकेन । यदि कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासाः लभ्यन्ते तदैभिः किमिति । फलं गताधिमासाः । तैर्दिनीकृतैः पृथक् स्थितः सौराहर्गणः सहितश्चान्द्रो भवति । ततः सौरचान्द्रान्तरमधिमासदिनान्येव । अथ चान्द्राद् द्युगणादवमानयनं त्रैराशिकेन । यदि कल्पचान्द्राहैः कल्पावमानि लभ्यन्ते तदैभिः किमिति । फलं गतावमानि । तैरुनश्चान्द्रोऽहर्गणोऽतः कर्तव्यः । यतः सावनचान्द्रान्तरेऽवमान्येव । एवं कृते सति रवेर्मध्यमः सावनाहर्गणो भवति न स्फुटः । मध्यमस्फुटाहर्गणयोर्भेदो गोले कथितः । स चाहर्गणोऽर्कादिः । यतः कल्पादौ रवि-
वासरः । अत्राऽधिमासानयनेऽधिमासशेषमनष्टं स्थाप्यम् । न पुनस्तस्माद्दिनाद्यवयवा ग्राह्याः । एवमवमशेषमपि । न तस्माद्घटिकादिकं ग्राह्यम् । नन्वनुपातः सावयवो भवति कुतस्तदवयवा न ग्राह्याः । तत्कारणं गोले कथितं व्याख्यातञ्च ॥ १-३ ॥

वा० वा०—अथाहर्गणानयनमाह कथितकल्पगतोऽर्क इति ।

अत्र वासना भाष्यकृदुक्ता । शेषत्यागवासना गोलाध्याये वक्ष्यते ।

१दर्शान्ततः सङ्क्रमकालतः प्राक् सदैव तिष्ठत्यधिमासशेषम् ।

१. सि० शि० गो० म० वा० १६-१८ श्लो० । प्रकाशितपुस्तकेषु 'दर्शान्तः' इति पाठो विद्यते । क० ख पु० 'दर्श तितो' इति ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽस्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्रापि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽस्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

कल्यादौ ग्रहाः ।

मं०	बु०	गु०	शु०	श०	रतुं०	चतुं०	चंपा०
११	११	११	११	११	२	४	५
२९	२७	२९	२८	२८	१७	५	३
३	२४	२७	४२	४६	४५	२९	१२
५०	२९	३६	१४	३४	३६	४६	५८

इति ग्रहानयनाध्यायः ।

अथ कक्षाप्रकारेण ग्रहानयनाध्यायः ।

तत्र खकक्षां तावदाह ।

कोटिघनैर्नखनन्दषट्कनखभूभृद्भुजङ्गेन्दुभि-१८७१२०६९२०००००००००
ज्योतिश्शास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः^१ ।

तद् ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनं

केचिद् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः^२ ॥ १ ॥

करतलकलितामलवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम् ।

दिनकरकरनिकरनिहततमसो नभसः स परिधिरुदितस्तैः ॥ २ ॥

वा० भा — एभिर्योजनैस्तुल्यां गणकाः खकक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति । तत्र कथमनन्त-
स्याकाशस्येयत्ता वक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याऽहर्षतिद्युतियुजो नभसः परिधेरिदं मानं वदन्ति । अत
एव पौराणिका गणकास्ते ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति । केचित्लोकालोकं वदन्ति । यतस्तदन्तर्वर्तिन
एवार्करश्मयः । एवमन्ये वदन्तीति नास्माकं मतमित्यर्थः । प्रमाणशून्यत्वात् । करतलकलितसकल-
ब्रह्माण्डगोला एवं वक्तुं शक्नुवन्ति ॥ १-२ ॥

१. अत्र ब्रह्मगुप्तः । “अम्बरयोजनपरिधिः शशिभगणाः शून्यखखजिनाग्निगुणाः ।”

ब्रा० स्फु० सि० २१ अ० ११ श्लो०

तथा च श्रीपतिः ।

“द्व्यङ्कर्तुखेनागधृतिप्रमाणा कक्षाम्बरस्यावुंदयोजनघ्नी ।” सि० शो० मध्य० ६२ श्लो० ।
चतुर्वेदाचार्योऽपि ।

“द्विच्छिद्रषट्काम्बरनेत्रचन्द्रशैलाष्टरूपाणि गुणानि कोट्या ।

व्योम्नः सधाम्नः परिधिर्दशघ्नैः कल्पे ग्रहाणां स च योजनाध्वा ।”

२. अत्र श्रीपतिः

“हिरण्यगर्भाण्डकटाहसंपुटप्रवेष्टनं तच्च बभाषिरे बुधाः ।

अदृश्यदृश्यं च गिरि पुरातना जगुः खकक्षामिति गोलवादिनः ॥”

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्रापि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तोऽतः कुजगतिं विशोध्य शेषम् । ० । ३ । ३१ । ५३ । अनेन सप्तदशगुणेनैका कला भवति । अत उक्तं द्युगणसप्तदशांशविर्वाजितमिति । पूर्वफलेन भागादिनाऽनेन च कलादिना भौमध्रुवको युक्तः कुजो भवति । यतोऽयमहर्गणोऽर्काब्दास्तादूर्ध्वमतस्तदुत्थं फलं रविमण्डलान्तिके योज्यमित्युपपन्नम् ॥ १७ ॥

इदानीं बुधचलानयनमाह—

दिनगणः कृतसङ्गुणितः पृथग् गुणगुणः खगुणेन्दुभिरुद्धृतः ।

फलयुतः खलु तेन लवादिना बुधचलं भवति ध्रुवकोऽन्वितः ॥ १८ ॥

वा० भा०—स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । अहर्गणश्चतुर्गुणो भागा भवन्तीति प्रसिद्धम् । अथ जचलस्य कल्पभगणानां भागान् कृत्वा तेभ्यश्चतुर्गुणान् क्वहान् विशोध्य शेषस्यास्य १४५६५३८३४२४० द्वादशांशेनानेन १२१३७८१९५२० शेषं क्वहाश्चापवर्तिता जाताः शेषस्थाने द्वादश १२ क्वहस्थाने खगुणेन्दवः १३० । अतः पृथग्हर्गणो द्वादशभिर्गुण्यः । पूर्वं चात्र चतुर्गुणोऽहर्गण आसीत् । स एव त्रिगुणो द्वादशगुणो भवतीति गुणगुण उक्तः । पृथक् स्थितो यश्चतुर्गुणितः स एव त्रिगुणीकृतस्तेन द्वादशगुणितो जातः । खगुणेन्दुभिर्भक्तः फलभागैः पृथक् स्थितश्चतुर्गुणोऽहर्गणो युतः कार्यः । एवं ते भागाः प्राग्वत् ध्रुवके क्षेप्या इत्युपपन्नम् ॥ १८ ॥

इदानीं गुरोरानयनमाह ।

द्युमणिभिः कुनगैर्द्युगणो हतो लवकलाः स्वमृणं ध्रुवके गुरुः ।

वा० भा०—स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । किञ्चिन्न्यूनाः पञ्च कला गुरोर्गतिरिति द्वादशभिर्दिनैरेको भागः । यन्न्यूनां तेन रूपे हते एकसप्ततिलभ्यते । अत एकसप्तत्या दिनैरेका कलोनेत्युपपन्नम् ॥ १८ ॥

अथ शुक्रचलानयनमाह ।

ऋतुभिरक्षदिनैर्दशसङ्गुणात् फललवाः स्वमृणं ध्रुवके सितः ॥ १९ ॥

वा० भा०—स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । अत्र सुखार्थमहर्गणं दशगुणं कृत्वा भागहारद्वयेन फले साधिते । तत्र दशभ्यः षड्भिर्भागे हते लब्धमेको भागश्चात्वारिंशत् कलाः १ । ४० । इदं दिनगतेरधिकं जातम् । अस्माद् गतिं विशोध्य शेषम् ० । ३ । ५२ । १५ । २५ । अनेन दशभ्यो भागे हते लब्धाः पञ्चपञ्चेन्दवः १५५ । अतोऽहर्गणाद्दशघ्नात् पृथक् षड्भिः पञ्चतिथिभिश्च हुताल्लब्धे भागाद्ये धनणरूपे फले इत्युपपन्नम् ॥ १९ ॥

इदानीं शनेरानयनमाह ।

द्विघ्नो दिनौघः पृथगक्षभक्तो लिप्ता विलिप्ता ध्रुवके स्वमार्किः ।

वा० भा०—अत्रोपपत्तिः । गतिः कलाद्वयम् । अथोऽवयवात् पञ्चभिर्दिनैर्द्वे विकले च भवत इत्युपपन्नं द्विघ्नो दिनौघ इत्यादि ॥ १९ ॥

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

इदानीं गणकानां प्रतीत्यर्थं क्षयमासकालान् गतागतान् कतिचिद्दृश्यति स्म ।

गतोऽध्यद्रिनन्दै ९७४ मिते शाककाले

तिथीशै १११५ भविष्यत्यथाङ्गाक्षसूर्यैः १२५६ ।

गजाद्यग्निभूमि १३७८ स्तथा प्रायशोऽयं

कुवेदेन्दु १४१ वर्षैः कचिद्गोकुभिश्च १९ ॥७॥

वा० भा०—स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । यदा किलैकविंशतिः शुद्धिस्तदा भाद्रपदोऽधिमासः । तस्मिन् जाते कार्तिका-
दित्रये क्षयमासः संभाव्यते । सा च तथाविधा शुद्धिः कुवेदेन्दु १४१ वर्षान्तरे काले पुनर्भवति ।
किन्तु सत्रिभागाभिः षड्भिर्घटिकाभिरधिका भवति । कवाचिदेकोनविंशत्या वर्षेस्तादृशी भवति ।
तत्र त्रिभागोनाभिश्चतुर्दशघटिकाभिरधिका भवति । कुवेदेन्दुवर्षेभ्यस्तथैकोनविंशतिवर्षेभ्यो
'द्विधाब्दा द्विरामैः खरामैश्च भक्ता इत्यादिना लब्धेष्वधिमासेषु शेषतिथिषु शून्यं प्रथमस्थाने
सत्रयंशाः षड्घटिकाः स्युः ६ । २० । द्वितीये वित्रयंशाश्चतुर्दश १३ । ४० । अत उक्तं प्रायशोऽयं
'कुवेदेन्दुवर्षैः कचिद्गोकुभिश्चेति । प्रागग्रतश्चेत्यर्थादुक्तं स्यात् ॥७॥

१. अत्र बापूदेवः ।

आसन्नमानं भिन्नस्य ज्ञातुमिष्टं यदा तदा ।

आदावंशहरौ कार्यौ दृढौ तौ च मिथो भजेत् ॥

पृथक् फलानि विन्यस्य पङ्क्त्यां तेषामधः क्रमात् ।

आद्यं फलं लवस्थाने हरे रूपं न्यसेत्ततः ॥

द्वितीयलब्धिसंक्षुण्णं कल्पितांशं युतं भुवा ।

तयैव लब्ध्या भक्तं तं द्वितीयाप्तादधो न्यसेत् ॥

ततस्तृतीयलब्ध्या च द्वितीयांशहरौ हतौ ।

युतावाद्यांशहाराभ्यां तृतीयाप्तादधो न्यसेत् ॥

चतुर्थाप्तादधोप्येवं पञ्चमाप्तादिषु क्रमात् ।

लब्ध्यन्तं न भवेद्यावत्तावत्कार्यं विजानता ॥

न्यूनानि विषमाणि स्युः स्युः समान्यधिकानि वै ।

एवमासन्नमानानि स्युः सूक्ष्माण्युत्तरोत्तरम् ॥

अत्रोदाहरणम् । राशिः १५९३३०००००० एतावंशहरौ लक्षत्रयेणापवर्तितौ जातौ दृढौ
५३११० अस्मादुक्तवत् ।

लब्धयः ० २ १ २ २ ६ १ १ ७ ३ २

आसन्न-
मानानि { १ १ १ ३ ७ ४ ५ ५ ३ १ ७ ३ १ १ ३ ३ ० ५ ३ १ १ ०

इदानीमस्य प्रश्नमाह —

यत् प्रोक्तं फलकीर्तनाय मुनिभिर्वर्षेऽधिमासद्वयं^१
तत् प्रब्रूहि कथं कदा कतिषु वा वर्षेषु तत्संभवः ।
एवं प्रश्नविदां वरेण गणकः पृष्टो विजानाति य-
स्तं मन्ये गणकाब्जकुड्मलवनप्रोद्धोधने भास्करम् ॥८॥
वा० भा०—स्पष्टम् ॥८॥

इत्यधिमासादिनिर्णयः ।

इदानीं भूपरिधिमाह ।

प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दाब्धय-४९६७
स्तद्व्यासः कुभुजङ्गसायकभुवो १५८१ ऽथ प्रोच्यते योजनम् ।
याम्योदकपुरयोः पलान्तरहतं भूवेष्टनं भांश ३६० हत्
तद्भुक्तस्य पुरान्तराध्वन इह ज्ञेयं समं योजनम्^२ ॥१॥

१. अत्रार्षवचनानि ।

प्रायशो न शुभः प्रोक्तो ज्येष्ठश्चाषाढ एव च ।
मध्यमौ चैत्रवैशाखावधिकोऽन्यः सुमिक्षकृत् ॥
प्रायः कार्तिकमासस्य वृद्धिर्नष्टेह तादृशी ।
आत्यन्तिकी यदा सा स्याज्जगदौत्पातिकं तदा ॥
देव कार्तिकमासोऽयं वर्धते नापि हीयते ।
मासानामितरेषां वै वर्धनं प्राह नारदः ॥
यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।
तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेषं न गच्छति ॥

२. अत्र श्रीपतिः ।

वेश्मान्तः पतितेषु भास्करकरेष्वालोक्ष्यते यद्रजः ।
स प्रोक्तः परमाणुरष्टगुणितैस्तैरेव रेणुर्भवेत् ।
तैर्बालाग्रमथाष्टभिः कचमुखैर्लीक्षा च यूकाष्टभिः
स्यात् तामिश्च तदष्टकेन च यवोऽष्टाभिश्च तैरङ्गुलम् ॥
तैः स्याद्द्वादशभिर्वितस्तिरुदितो हस्तश्च ताम्भ्यां पुन-
श्चापं हस्तचतुष्टयेन धनुषां क्रोशः सहस्रद्वयम् ।
एवं क्रोशचतुष्टयेन गदितं सांवत्सरैर्योजनं
कक्षा तद्ग्रहधिष्यभूपरिधितो व्यासादिसंसिद्धये ॥

सि० शै० म० ६९-७० श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

पञ्चभिः पञ्चभूमिः कराभ्यां हतं भानुचन्द्रेज्यशुक्रेन्दुतुङ्गेष्णम् ।
इन्दुना दस्रवाणैः कराभ्यां कृतैर्भौमसौम्येन्दुपातार्किषु स्वं क्रमात् ॥८॥

वा० भा० — स्पष्टम् ।

अत्रोपलब्धिरेव वासना । यद्वर्षसहस्रषट्कं यावदुपचयस्ततोऽपचय इत्यत्रागम एव प्रमाणं
नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ७-८ ॥

अथाधिकारोपसंहारे श्लोकद्वयं युक्तियुक्तमाह ।

यद्ग्राम्यैरपि विस्तृतं बहुतरैस्तन्त्रं प्रकारान्तरै-
र्मन्दानन्दकरं तदत्र निपुणैः प्राज्ञैरवज्ञायते ।
आख्याते पृथुता सगोलगणिते व्यर्था हि तस्मान्मया
संक्षिप्तं नच विस्तृतं विरचितं रञ्ज्यो हि सर्वो जनः ॥ ९ ॥

रूपस्थानविभागतो दृढगुणच्छिद्भ्यां च संचारतो
नानाच्छेदविभेदभिन्नगुणकैर्नानाप्रकारेष्वपि ।
आद्याद्यत्र विचित्रभङ्गिभिरभिप्रेतप्रसिद्धयै क्रिया
लघ्वी वाथ समा तदेव सुधिया कार्यं प्रकारान्तम् ॥ १० ॥

वा० भा० — स्पष्टार्थमिदं श्लोकद्वयम् ॥ ९-१० ॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचिते सिद्धान्तशिरोमणिवासनाभाष्ये मिताक्षरे

मध्यगतिसाधनाधिकारः प्रथमः ॥ १ ॥

१. अत एव विष्णुदैवज्ञः ।

यद्यत् क्रियालाघवमत्र तन्त्रे तत् तद् गुरुत्वाय भवेत् कृतीनाम् ।

क्रियागुरुत्वान्नितरां लघुत्वमहो विचित्रा गणितप्रसक्तिः ॥

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सिद्धान्तशिरोमणौ ग्रहगणिते

वा० वा०—जगद्गुरोः पितृव्यस्य पादावानम्य भक्तिः ।
 स्पष्टाधिकारेऽपूर्वोक्त्या क्वचित्किञ्चिदिहोच्यते ॥ १ ॥
 स्फुटक्रियोपयोगाय मध्यमानयनं कृतम् ।
 स्फुटक्रियारम्भणस्य प्रयोजनमथोच्यते ॥ २ ॥

सौरभाष्येऽपि—

संसाध्य स्पष्टतरं बीजं नालिकादियन्त्रेभ्यः ।
 तत्संस्कृतास्तु सर्वे पक्षाः साम्यं भजत्येव ॥

(जा० सा० दी० १७ अ० ७ श्लो०)

वसिष्ठसिद्धान्तेऽपि—

इत्थं माण्डव्यसंक्षेपादुक्तं शास्त्रं मयोत्तमम् ।
 विस्रस्ती रविचन्द्राद्यैर्मविष्यति युगे युगे ॥

(हो० र० २ अ० ग्रहा० ३४ श्लो०)

सिद्धान्तसुन्दरेऽपि—

मुनि प्रणीते मनुजैः क्वचित्ते दृश्यतेऽन्तरम् ।
 तदा तदेव संसाध्यं न कार्यं सर्वमन्यथा ॥

(हो० र० २ अ० ग्रहा० ३६ श्लो०)

दामोदरपद्धतौ च—

यान्ति संसाधिताः खेटा येन दृग्गणितैक्यकम् ।
 तेन पक्षेण ते कार्याः स्फुटास्तत्समयोद्भवाः ॥

(हो० र० २ अ० ग्रहा० ३२ श्लो०)

अपि च श्रीगणेशदैवज्ञेन बृहत्तिथिचिन्तामणौ स्पष्टतया दृग्गणितैक्यस्यैव प्रधानत्वं स्वीकृत-
 मस्ति । यथा—

ब्रह्माचार्यवसिष्ठकश्यपमुखैर्यत् खेटकर्मोदितं
 तत् तत्कालजमेव तथ्यमथ तद्भूरिक्षणेऽभूच्छलथम् ।
 प्रापातोऽथ मयासुरः कृतयुगान्तेऽर्कात् स्फुटं तोषितात्
 तच्चास्ति स्म कलौ तु सान्तरमथाभूच्चारुपाराशरम् ॥ १ ॥
 तज्ज्ञात्वार्यमटः खिलं बहुतिथे कालेऽकरोत् प्रस्फुटं
 तत् सस्तं किल दुर्गसिंहमिहिराद्यैस्तन्निबद्धं स्फुटम् ।
 तच्चाभूच्छिथिलं तु जिष्णुतनयेनाकारि वेधात् स्फुटं
 ब्रह्मोक्त्याश्रितमेतदप्यथ बहौ कालेऽभवत् सान्तरम् ॥ २ ॥

श्रीकेशवः स्फुटतरं कृतवान् हि सौरार्यासन्नमेतदपि षष्टिमिते गतेऽब्दे ।
 दृष्ट्वा श्लथं किमपि तत्तनयो गणेशः स्पष्टं यथा स्वकृतदृग्गणितैक्यमत्र ॥ ३ ॥
 कथमपि यदिदं चेद्भूरिकाले श्लथं स्यात् मुहुरपि परिलक्ष्येन्दु ग्रहादद्यक्षयोगम् ।
 सदमलगुरुतुल्यप्राप्तबुद्धिप्रकाशैः कथितसदुपपत्त्या शुद्धिकेन्द्रे प्रचाल्ये ॥ ४ ॥

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

वा० भा०—गतैष्ययोः खण्डकयोर्यदन्तरं तज्ज्यासाधने दशभक्तभागेभ्यो ये शेषांशास्तै-
गुणितं नखैर्भजेत् । फलेन गतैष्ययोः खण्डयोर्योगार्धमूनीकृतं स्फुटं भोग्यं भवति । उत्क्रमज्या-
करणे तु युतम् ।

अत्रोपपत्तिः । गतैष्ययोः खण्डयोर्योगार्धं खण्डसन्धौ खण्डं भवितुमर्हति । भोग्यखण्ड-
न्तु भोग्यान्तस्थाने । तदन्तरेऽनुपातः । यदि दशभिर्भागैस्तयोरन्तरार्धं लभ्यते तदा शेषांशः
क्रिमिति । एवं त्रैराशिकेन गतैष्यखण्डान्तरगुणितानां शेषांशानां विंशतिर्भागहारः स्यात् । फलेन
गतैष्ययोर्योगार्धमत ऊनं क्रियते यतः क्रमज्याकरणे खण्डान्यपचयेन वर्तन्ते । उत्क्रमज्याकरणे
तूपचयेनातस्तत्र युतमित्युपपन्नम् ॥१६॥

तेषां दशमांशेन समे गच्छे यत् सर्वधनं स्यात् सैव स्फुटा ज्या भवेत् तस्या विलोमेन भोग्य-
खण्डावगमः सुगम इति पूर्वं सम्यङ्मनसि विचिन्त्यम् । ततो लाघवार्थं यदि लघुज्याकरणे
यद्गतखण्डं तदेव श्रेढ्या आदिः कल्प्येत तर्हि शेषांशदशांशेन सहितं रूपं गच्छः स्यात् ।
तत एकामेव परम्परां गृहीत्वा साधितात् सर्वधनाच्छ्रेढ्याद्यराशिरूपे गतखण्डे विशोधिते शेषम-
भीष्टस्पष्टज्याशेषं स्यात् । ततो विलोमेन भोग्यान्तयनाय तस्मिन् शेषे दशभिर्गुणिते शेषांशैर्हते
स्फुटं भोग्यखण्डं लभ्येतैत्यतिरोहितमेव मतिमतामित्येतदेव बीजक्रियया विलिख्य प्रदर्श्यते ।
तथाहि । यातखण्डम् या १ इदमेव श्रेढ्या आद्यराशिः । एष्यखण्डम् ए १ अतः या १ ए १
अयमाद्यपरम्पराया आदिः । रू १ शे १/१० अयं गच्छः । अस्माच्छ्रेढीपदादेकभेदमानम् रू १
शे १/१० द्विभेदमानम् शे २/१० शेव २/१० एते क्रमेण या १, या १ ए १, आभ्यां श्रेढ्याद्यप-
रम्परयोराद्याभ्यामाहते जाते ।

या १ या. शे १/१० । या. शे २/१० ए० शे० २/१० । या. शेव २/१० ए. शेव २/१०
अनयोर्योगे जातं सर्वधनम् या १ या. शे २/१० ए. शे २/१० या. शेव २/१० ए. शेव २/१०
अस्माद्यातखण्डे विशोधिते जातमिष्टज्याशेषम् । या. शे २/१० ए. शे २/१० या. शेव २/१० ए. शेव
२/१० अस्मिन् दशभिर्गुणिते शेषांशैर्हते जातं स्फुटभोग्यखण्डम् या २ ए २ या. शे २/१० ए.
शे २/१० । यद्वा (या १ ए १) २ (या १ ए १) शे २/१० क्रमज्या करणे खण्डानामु-
त्तरोत्तरमपचयात् या १ ए १ अस्य मानमृणं स्यादुत्क्रमज्याकरणे तूपचयात्तन्मानं धनं भवे-
दित्युपपन्नं यातैष्ययोरित्यादि ।

अत्र केचिद्भोग्यखण्डस्फुटीकरणपूर्वकलघुज्यासाधनार्थमुद्दिष्टांशानां दशभ्योऽल्पत्वे
यातखण्डं शून्यं मत्वा भोग्यखण्डमानीय ततः स्पष्टां ज्यां साधयन्ति । तथा यदा किल
पञ्चानामंशानां ज्या साध्या तदा यातखण्डम्० एष्यखण्डम् २१ अनयोर्विशेषः २१ शेषांशै-
५ गुणितो नखै २० भक्तो जातः ५।१५ अनेनोनितं यातैष्यखण्डयोर्योगार्धम् १०।३० इदं जातं
स्फुटं भोग्यखण्डम् ५।१५ ततोऽनेन निघ्नाः शेषांशा २३।१५ खेन्दुभि १० भक्ताः २।३७।३०
आक्षेपानेन युतं यातखण्डैक्यम् जातं लघुज्या २।३७।३० ॥ यद्वात्र यातखण्डादेष्य-
खण्डस्य महत्वाद्यातैष्यखण्डयोर्योगार्धं १०।३० अस्मिन् ५।१५ अनेन युक्ते जातं भोग्यखण्डम्
१५।४५ अतः सिद्धा लघुज्या ७।५२।३० । एवमुभयथापि सिद्धां जीवामशुद्धां बुद्ध्वा
सि०-१४

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

इदानीं भुजकोट्योः फलानयनमाह —

स्वेनाहते परिधिना भुजकोटिजीवे
भांशैः ३६० हते च भुजकोटिफलाह्वये स्तः ।
त्रिज्योद्धृते च यदि वान्त्यफलज्यकाध्न्यौ
त्रिज्योद्भवं फलमिहान्त्यफलस्य जीवा ॥ २६ ॥

वा० भा० — स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । यावत् केन्द्रं प्रतिमण्डले तावदेव नीचोच्चवृत्ते स्यात् । अतः प्रतिमण्डलदोःकोटिज्ये अनुपातेन नीचोच्चवृत्ते परिणाम्येते । यदि भांशवृत्त एते दोःकोटिज्ये तदा परिध्यंशवृत्ते किमिति । अथवा त्रिज्याव्यासार्धं एते दोःकोटिज्ये तदात्यफलज्याव्यासार्धं किमिति । फलं तुल्यमेव । अत्यफलज्या पूर्वं नोक्ता तदर्थं त्रिज्योद्भवं फलमित्यादि । त्रिज्या पृथग् ग्रहाणां मन्दशीघ्रपरिधिभागैर्गुण्या भांशैः ३६० भाज्यान्त्यफलज्या भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

वा० वा० — स्वेनाहते परिधिनेति स्पष्टम् ॥ २६ ॥

इदानीं कर्णनियनं प्रकारचतुष्टयेनाह —

स्वकोटिजीवान्त्यफलज्ययोर्योगो मृगादावथ कर्कटादौ ।
केन्द्रेऽन्तरं तद्भुजजीवयोर्द्वर्गैक्यमूलं कथितः स कर्णः ॥ २७ ॥
त्रिज्या तथा कोटिफलेन युक्ता हीना च तदोःफलवर्गयोगात् ।
मूलं श्रुतिर्वान्त्यफलत्रिमौर्व्योर्वर्गैक्यराशेश्च तथा युतोनात् ॥ २८ ॥
त्रिभज्यया कोटिफलद्विनिध्न्या कोटिज्यया वान्त्यफलद्विनिध्न्या ।
मूलं श्रुतिर्वा मृदुदोःफलस्य चापं बुधा मन्दफलं वदन्ति ॥ २९ ॥

वा० भा० — मृगादौ केन्द्रे कोटिज्यान्त्यफलज्ययोर्योगः कर्कटादौ तु तस्य भुजज्यायाश्च वर्गैक्यपदं कर्णः स्यात् । तथा मृगादिकेन्द्रे त्रिज्याकोटिफलयोगः कर्कटादौ तु यदन्तरं तस्य भुजफलस्य च वर्गैक्यपदं वा कर्णः स्यात् । तथा मृगादिकेन्द्रे त्रिज्यान्त्यफलज्ययोर्वर्गयोगात् त्रिज्यया कोटिफलगुणया द्विगुणया च युतादथवा कोटिज्ययाऽत्यफलज्यागुणया द्विगुणया च युतात् कर्कटादौ तु हीनाःमूलं वा श्रुतिः स्यात् । अथ मन्दभुजफलस्य धनुर्ग्रहस्य मन्दफलं भवति ।

१. अत्र लल्लः ।

दोर्ज्यावर्गविवर्जितत्रिभवनज्यावर्गमूलं भवेत्
कोटिज्या भुजभागवर्जितनवत्यंशोत्थजीवाथवा ।
स्पष्टस्वस्वगुणाहते खदसुभिर्दोःकोटिजीवे हरेत्
स्यातां दोःफलकोटिपञ्जितफले ताम्यां श्रुतिं साधयेत् ।

शिष्यधीवृ० अ० ग० स्प० ३० इलो०

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

इत्येवं फलानयनमुक्तवेदानो ग्रहस्पष्टीकरणमाह—

स्यात् संस्कृतो मन्दफलेन मध्यो मन्दस्फुटोऽस्माच्चलकेन्द्रपूर्वम् ॥ ३४ ॥

विधाय शैघ्येण फलेन चैवं खेटः स्फुटः स्यादसकृत् फलाभ्याम् ।

दलीकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यां ततोऽखिलाभ्यामसकृत् कुजस्तु ॥ ३५ ॥

स्फुटौ रवीन्दू मृदुनैव वेद्यौ शीघ्राख्यतुङ्गस्य तयोरभावात् ।

वा० भा०—आदौ ग्रहस्य मन्दफलमानीय तेन संस्कृतोऽसौ मन्दस्फुटः स्यात् । तं शीघ्रोच्चद्विशोध्य शीघ्रकेन्द्रं कृत्वा ततः शीघ्रफलं तेन संस्कृतो मन्दस्फुटो ग्रहः स्फुटः स्यात् । तस्मात् स्फुटान्मन्दोच्चं विशोध्य मन्दफलमानीय तेन गणितागतो मध्यः संस्कृतो मन्दस्फुटः स्यात् । तेन पुनश्चलकेन्द्रं ततश्चलफलं तेन मन्दस्फुटः संस्कृतः स्फुटः स्यात् । एवमसकृद्वावविशेषः । अस्योपपत्तिर्गोले ।

शीघ्रनीचोच्चवृत्तस्य मध्यस्थितिं ज्ञातुमादौ कृतं कर्म मान्दं ततः ।

खेटबोधाय शैघ्यं मिथः संश्रिते मान्दशैघ्ये हि तेनासकृत् साधिते ॥

इति तथा मन्दकर्मणि कर्णो न वृत्तस्तत्कारणमपि गोले कथितम् । यत् तु दलीकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यामित्यादि कुजस्य विशेषस्तत्रोपलब्धिरेव वासना ॥ ३३१-३५३ ॥

वा० वा०—अथ ग्रहस्पष्टत्वार्थं विष्णुधर्मोत्तरद्वितीयकाण्डान्तोक्तब्रह्मसिद्धान्तोक्त्या ग्रहभगणान्मन्दशीघ्रपरिधींश्च स्वीकृत्य तन्मतेनैव फलसंस्करणप्रकारमाह—“स्यात् संस्कृतः” इति ।

यदा यन्त्रवेधोपलब्धः स्पष्टो मन्दोच्चतुल्यो दृष्टस्तदा सर्वदा गणितागतमध्यमस्य वेधोपलब्धस्पष्टस्यान्तरं शीघ्रफलतुल्यं दृष्टम् । तस्मात् स्पष्टान्मन्दफलमानीय मध्यमे देयं स मन्दस्पष्टः स्यात् । मन्दस्पष्टाच्छीघ्रफलमानीय मन्दस्पष्टे देयं स स्पष्टः स्यात् । एवं फलयोर्मिथः संश्रितत्वादसकृत् साधनमुचितम् । वक्ष्यते गोले । ‘शीघ्रनीचोच्चवृत्तस्येति’ । ‘स्फुटग्रहं मध्यखगं’ इत्यत्रापि स्पष्टसाधितं फलं मान्दं स्पष्टे विलोमं कृतं तद्युक्तियुक्तम् । विलोममन्दफलसंस्कृतात् स्पष्टाद्यच्छीघ्रफलं साध्यते तद्युक्तम् । यतो वास्तवान्मन्दस्पष्टादेव कर्तुमुचितम् । वास्तवशीघ्रफलेन विलोमेन संस्कृतः स्पष्टो वास्तवमन्दस्पष्टः स्यात् । एवं फलयोर्मिथः संश्रितत्वादसकृत्साधनम् । सौरतन्त्रे तु चत्वार एवोपग्रहाः कर्मचतुष्टये कारणत्वेन कल्पिता इति न किञ्चिद्बाधकम् ।

भौमस्य विशेषमाह—दलीकृताभ्यामिति । स्वसत्ताकाले यादृशी उपलब्धिस्तादृशमुक्तम् । अत एव सौरेऽभिहितं ‘कालभेदोऽत्र केवलम्’ इति ।

रविचन्द्रस्पष्टीकरणमाह—‘स्फुटौ रवीन्दू मृदुनैव वेद्याविति’ ।

केचन प्रतारकाश्चन्द्रस्य द्वितीयं फलमुपकल्प्य चन्द्रमन्दकेन्द्रं तेन संस्कृत्य तस्मात् केन्द्रान्मन्दफलमानीय मध्यमचन्द्रे देयम् । स स्पष्टश्चन्द्रो भवतीत्याहुः तन्मतनिवारणाय एव कारो दत्तः ।

तत्र हेतुमाह—‘शीघ्राख्यतुङ्गस्य तयोरभावादिति’ । शीघ्रफलानुपलब्ध्या शीघ्रोच्चाभावः न क्वचिदार्षशास्त्रे तच्छीघ्रोच्चभगणा उक्ताः ॥ ३३३-३५३ ॥

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

स्फुटा स्यात् । तात्कालिकया भुक्त्या चन्द्रस्य विशिष्टं प्रयोजनम् । तदाह—‘समीपतिथ्य-
न्तसमीपचालनमिति’ । यत्कालिकश्चन्द्रस्तस्मात् कालाद्गतो वा गम्यो वा यदासन्नस्तिथ्य-
न्तस्तदा तात्कालिकया गत्या तिथिसाधनं कर्तुं युज्यते । तथा समीपचालनं च । यदा तु दूरतर-
स्तिथ्यन्तो दूरचालनं वा चन्द्रस्य तदाद्यया स्थूलया कर्तुं युज्यते । स्थूलकालत्वात् । यतश्चन्द्र-
गतिर्महत्त्वात् प्रतिक्षणं समा न भवति । अतस्तदर्थमयं विशेषोऽभिहितः ।

अथ गतिफलवासना । अद्यतनश्चस्तनग्रहयोरन्तरं गतिः । अत एव ग्रहफलयोरन्तरं
गतिफलं भवितुमर्हति । अथ तत्साधनम् । अद्यतनश्चस्तनकेन्द्रयोरन्तरं केन्द्रगतिः । भुजज्या-
करणे यद्भोग्यखण्डं तेन सा गुण्या शरद्विद्वर्गभाज्या । तत्र तावत् तात्कालिकभोग्यखण्डकरणा-
यानुपातः । यदि त्रिज्यातुल्यया कोटिज्ययाद्यं भोग्यखण्डं शरद्विद्वर्गतुल्यं लभ्यते तदेष्टया
किमित्यत्र कोटिज्यायाः शरद्विद्वर्ग २ ५ गुणस्त्रिज्या हरः । फलं तात्कालिकं स्फुटभोग्यखण्डं
तेन केन्द्रगतिर्गुणनीया शरद्विद्वर्गभाज्या । अत्र शरद्विद्वर्गमित्योर्गुणकभाजकयोस्तुल्यत्वान्नाशे
कृते केन्द्रगतेः कोटिज्या गुणस्त्रिज्या हरः स्यात् । फलमद्यतनश्चस्तनकेन्द्रदोर्जयोरन्तरं भवति ।
तत्फलकरणार्थं स्वपरिधिना गुण्यं भांशैः ३६० भाज्यम् । पूर्वं किल गुणकः कोटिज्या सा यावत्
परिधिना गुण्यते भांशैः ३६० ह्रियते तावत्कोटिफलं जायत इत्युपपन्नं ‘कोटीफलघ्नी मृदुकेन्द्र-
भुक्तिरित्यादि० । एवमद्यतनश्चस्तनग्रहफलयोरन्तरं तद्गतेः फलं कर्क्यादिकेन्द्रे ग्रहणफलस्यापचो-
यमानत्वात् तुलादौ धनफलस्योपचोयमानत्वाद्धनम् । मकरादौ तु धनफलस्यापचोयमानत्वान्मेघा-
दावृणफलस्योपचोयमानत्वादृणमित्युपपन्नम् ॥ ३५३-३८ ॥

वा० वा०—इदानीं गतिस्पष्टीकरणमाह—‘दिनान्तरस्पष्टखगान्तरमिति’ ।
इयं स्थूला गतिः । प्रतिक्षणं चन्द्रकोटिफलस्थान्यथात्वेन गतेरप्यन्यादृशत्वमुचितमिति
सूक्ष्मां गतिमाह—‘कोटीफलघ्नी मृदुकेन्द्रभुक्तिरिति’ । अद्यतनश्चस्तनग्रहयोरन्तरं गतिः
तत्र मध्यमयोरन्तरं मध्यमा सा तु ज्ञातैव । मन्दस्पष्टयोरन्तरं मन्दस्पष्टा साध्यते ।
तत्र मन्दफलयोरेवान्तरं लाघवाद्गतेर्मन्दफलं साध्यते । अद्यतनश्चस्तनकेन्द्रभुजयोर-
न्तरं केन्द्रगतिरेव ।

अथ भुजज्यान्तरं साध्यते । यदि त्रिज्या तुल्यया कोटिज्यया तत्त्वाश्वितुल्य-
केन्द्रगतेस्तत्त्वाश्वितुल्यं ज्यान्तरं भवति तदाभिमत्तकोटिज्ययेष्टकेन्द्रगतेः किमित्यन्योन्-
यपक्षानयने फलयोः पञ्चराशिकेन कृते केन्द्रगतिरिष्टकोटिज्या गुण्या त्रिज्यया भाज्या
जातमद्यतनश्चस्तनकेन्द्रभुजजीवयोरन्तरम् । इदं फलसाधनायान्त्यफलज्यागुणं
त्रिज्यया भाज्यम् । तत्र तावदिष्टकोटिफलमेव भवतीति ‘कोटीफलघ्नीमृ-
केन्द्रभुक्तिस्त्रिज्योद्धृतेति’ शोभनमुक्तम् । यथा च सूर्योदये सूर्यस्य कियद्दिनमानमिति
पृष्ठे सायनार्कस्य यावान् भोग्यकालः स च सषड्भसायनौदयिकार्कभुक्तकालयुक्तो
२[मध्योदयैर्युक्तो]दिनप्रमाणं भवतीत्युच्यते । इदं किल स्थूलम् । प्रतिक्षणं चरस्यान्यादृश-
त्वात्तात्कालिकं चरं दिनमानञ्च साध्यते तत्सूक्ष्ममुच्यते । यथा च ग्रहोदयलग्नादि-
तात्कालिकं साध्यते तद्वत्तात्कालिकी गतिरिति न किञ्चिद्बाधकम् ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

जीवाया उपचयः । अथ तस्य भोग्यखण्डस्य स्फुटीकरणम् । यदि त्रिज्यातुल्यया कोटिज्यायां भोग्यखण्डं तदा फलकोटिज्या किमिति । एवं कृत आद्यखण्डं फलकोटिज्या च केन्द्रगतेर्गुणौ शरद्विदस्त्रास्त्रिज्या च हरौ २२५।३४३ = । अथान्योऽनुपातः । यदि कर्णाग्र एतावदन्तरं तदा त्रिज्याये किमिति । लब्धं कक्षावृत्ते ज्यारूपं भवति । तस्य धनुःकरणेऽप्यतवाज्जीवा न शुध्यति किन्तु शरद्विदस्त्रा गुण आद्यखण्डं हरः स्यात् । तथा कृते दर्शनम् । गुणः । त्रि. फलको आ. २२५ ॥ छेदः । त्रि. क. आ. २२५ अत्र शरद्विदस्त्रतुल्ययोस्तथा त्रिज्यातुल्ययोस्तथाद्यखण्ड-तुल्ययोश्च गुणकभाजकयोस्तुल्यत्वात्तांशे कृते केन्द्रगतेः फलकोटिज्या गुणः कर्णो हरः स्यात् । फलं तु स्फुटा केन्द्रगतिर्भवति । सा शीघ्रोच्चगतेः शोध्यते । शेषं स्फुटा ग्रहगतिर्भवति । अत उक्तं फलांशखाङ्कान्तरशिञ्जिनीघनीत्यादि । अत्र भोग्यखण्डस्फुटीकरणस्य फलं प्रदर्श्यते । कक्षामध्य-गतिर्यग्रेखाप्रतिवृत्तसंपाते भुजज्यातुल्यः कर्णो भवति । तावतो च फलांशखाङ्कान्तरशिञ्जिनी । अतस्तुल्यत्वाद्गुणकभाजकयोरविकृतैव केन्द्रगतिः । ततो मध्येवात्र गतिः स्पष्टा । अस्फुटखण्डग्रहणे ।

^१त्रिज्याहता स्ववलकणं हृताशुचाप-

भोग्यज्यया विगुणिता विहृताद्यमौर्वर्षा ।

इत्यनेनाप्यानयनेन तत्र मध्यगतितुल्या सम्यग्भवतीति सर्वमत्र निरवद्यमिति भावः ॥३९॥

वा० वा०—अथ गतेः स्पष्टत्वमाह—“फलांशखाङ्कान्तरशिञ्जिनीघनी” इति । अद्यतनश्वस्तनशीघ्रफलयोरन्तरं गतेः शीघ्रफलम् । तत्र कक्षामध्यगतिर्यग्रेखाप्रतिवृत्त-सम्पाते गतेः शीघ्रफलाभावः । शीघ्रतुङ्गनीचप्रदेशयोः ग्रहशीघ्रफलाभावाद्गतेः शीघ्र-फलं परमम् । यस्मिन् दिने शीघ्रफलाभावो ग्रहस्य तस्मिन्नहनि शून्यराशिमितं केन्द्रं षड्राशिमितं वा केन्द्रं भवति । द्वितीयदिवसे शीघ्रकेन्द्रगतितुल्यमेव केन्द्रं वर्द्धते । तस्माद्द्वितीयदिवसे केन्द्रगतितुल्य एव भुजो भवति । तस्य ज वा तत्त्वाश्वितुल्यैव । यतश्च शीघ्रकेन्द्रगतिस्तत्त्वाश्विभ्योऽल्पैव भवति ।

तस्मात् केन्द्रगतिरन्त्यफलज्या गुणितास्त्रिज्याभक्ता जातं नीचोच्चवृत्ते दोःफलं द्वितीयदिनजम् । पूर्वदिवसे दोःफलं शून्यं भुजज्याभावात् । ^२ग्रहदोःफलयोरन्तरमेव गतेः शीघ्रदोः फलं भवति । केन्द्रभुक्तिरन्त्यफलज्यागुणात् त्रिज्याभक्तैव गतेः शीघ्रदोः फलं परमं भवतीति निरूपितम् । उच्चतुल्ये वा ग्रहे गतेः शीघ्रदोः फलं परमम् । तत्र शीघ्रफलकोटिज्याशीघ्रकर्णान्तरं परमन्त्यफलज्या तुल्यम् । यत्र कक्षामध्यगतिर्यग् रेखा प्रतिवृत्तसम्पाते गतेः शीघ्रदोःफलाभावस्तत्र फलकोटिज्याकर्णान्तराभावः । तस्माच्छीघ्रफलकोटिज्याकर्णान्तरत एव नीचोच्चवृत्तीयं गतेः शीघ्रदोःफलं साध्यते । तत्रानुपातः । यद्यन्त्यफलज्यातुल्येन फलकोटिज्याकर्णान्तरेणान्त्यफलज्यागुणिताया-स्त्रिज्याभक्तायाः केन्द्रगतेस्तुल्यं गतिदोः फलं लभ्यते तदेष्टेन फलकोटिज्याकर्णान्तरेण किमित्यन्त्यफलज्यातुल्ययोर्गुणहरयोर्नांशे केन्द्रगतिः फलकोटिज्याकर्णान्तरगुणा त्रिज्या-भक्ता नीचोच्चवृत्ते गतेः शीघ्रदोःफलं सिद्धम् ।

१. शि० धीवृ० ग्र० ग० स्प० ४५ श्लो० । २. ग्रहफले पारंतरमेव इति ग पु० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

वा० वा०—अधुना पूर्वपद्योक्तं गतिफलं दूषयति—धीवृद्धिदे चलफलमिति ।
अत्रापि तद्वाक्यम्—

‘तद्वर्जितास्वचलतुङ्गगतिः स्वभोग्य खण्डाहता शरयमाश्विहता हता च ।

स्वेन स्फुटेन गुणकेन खनागभक्ता त्रिज्याहता श्रुतिहताशुफलं गतेः स्यादिति’ ।

अत्र भोग्यखण्डशब्देन ग्रहकेन्द्रदोर्ज्याकरणे यद्भोग्यखण्डं तद्यदि गृह्यते तदेदं
दूषणं केन्द्रे त्रिभे च नवभे गतिफलाभावः प्रसज्येत भोग्यखण्डाभावात् । एवं भोग्य-
खण्डाभावे गतिफलाभावो न भवतीत्युक्त्या भोग्यखण्डसत्वेऽपि गतिफलाभावो दृश्यत
इति तादृशं व्यभिचारस्थलमाह—

‘भावात्तथागतिफलस्य धनर्णसन्धाविति’ । यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं यदभावे यदभाव-
स्तस्मादेव तत्साधयितुं युज्यते । भोग्यखण्डन्तु न तादृशमिति तस्मात्तत्साधनमनुचित-
मिति भावः ।

अथोच्यते शीघ्रफलचापे क्रियमाणे यद्भोग्यखण्डं तद्यदि विवक्षितमिति तदप्ययु-
क्तम् । बुधस्यावक्रस्थानेऽपि वक्रा गतिरायातीति महद्दूषणम् । तदेवाह भाष्यकारः—
ऋणप्रवृत्तौ केन्द्रे राशिचतुष्टये भागेनेत्यादिना ॥ ४० ॥

इदानीं वक्रतासंभवमाह—

द्राकेन्द्रभागैस्त्रिनृपैः १६३ शरेन्द्रैः १४५

स्तत्त्वेन्दुभिः १२५ पञ्चनृपैः १६५ स्त्रिरुद्रैः ११३ ।

स्याद्वक्रता भूमिसुतादिकाना-^२

मवक्रता तद्रहितैश्च भांशैः ३६० ॥४१॥

शीघ्रकर्णः २९८९ । २५ शीघ्रफलज्या १२३८ । ५३ शीघ्रफलचापभोग्यखण्डम् २१० । अत्र
केन्द्रभुजभोग्यखण्डस्थाने शीघ्रफलचापभोग्यखण्डस्य २१० अस्य ग्रहणे जातं गतेः शीघ्रफलम्
७३ । १४ कर्कादिकेन्द्रत्वादितं मध्यगतेः शोध्यम् । तत्र शुद्धयतीति विपरीतशोधनेन शेषम्
१४ । ६ जाता वक्रगतिः ।

१. शि० वृ० ग्र० ग० स्प० ३९ श्लो० ।

२. अत्र ब्रह्मगुप्तः—

अग्न्यष्टिभिरिषुमनुभिः शरसूर्यैरिषुरसेन्दुमिस्त्रिभवेः

शीघ्रान्त्यकेन्द्रभागैर्भादीनां भवति वक्रम् ॥ ब्रा० स्फु० २ अ० ४८ श्लो० ।

तथा ललः—

गुणनृपतिमिर्बाणाब्ध्येकैः शिलीमुखभास्करैः शररसर्कुभिर्विश्वक्षमाभिल्वैश्चलकेन्द्रजैः ।

भवति नियतं वक्रारम्भः कुजादिनभः सदा पुनरपि भवेद्वक्रत्यागश्च्युतैस्तु भ्रमण्डलात् ॥

(शि० धी० ग्र० ग० स्प० ४७ श्लो०)

अत्र बापूदेवोक्तो वक्रारम्भकालिकशीघ्रकेन्द्रांशावगमकः प्रकारः—

त्रिज्याकृतिः खचरमध्यमभुक्तिनिधनी शीघ्रोच्चभुक्तिगुणितोऽन्त्यफलस्य वर्गः ।

योगस्तयोः परफलज्यकया विभक्तः शीघ्रोच्चभुक्तिखगवेगसमासहृच्च ॥

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

अवक्रनक्रास्तमयोदयोक्तभागाधिकोनाः कलिका विभक्ताः ।

द्राकेन्द्रभुक्त्याप्तदिनैर्गतैर्गतेष्वैरवक्रवक्रास्तमयोदयाः स्युः ॥४४॥

वा० भा०—स्पष्टार्थमिदम् ।

अत्रोपपत्तिः । उदयास्तमयाध्याये ये कालांशः पठिताः स्फुटार्कात् स्फुटग्रहे तैरन्तरित उदयोऽस्तमयो वा भवति । इह तु मध्यमार्कात् स्थूलस्फुटे ग्रहे तावद्भिः क्षेत्रांशैरन्तरिते य उदयोऽस्तमयो वा स्थूलः स कथ्यते । इह यच्छ्रीमन्केन्द्रं तन्मन्दस्फुटस्य मध्यरवेश्वान्तरम् । यथा क्षितिजस्याष्टदशाः २८ । एभिः केन्द्रभागैर्यावद्भूमस्य फलमानीयते तावदेकादश भागाः ११ भवन्ति । तैरधिको मन्दस्फुटो यावदकाच्छोध्यते तावत् सप्तदशभागान्तरितो भवति । सप्तदश हि तस्य कालांशः अतस्तावति केन्द्र उदयः । एभिः केन्द्रभागैश्चक्राच्युतैः पश्चिमविशि तावदेव भौमार्कयोरन्तरं स्यात् । अतस्तत्रा तमयः । एवं यदा गुरोश्चतुर्दश भागाः १४ केन्द्रम् । तस्मात् केन्द्राद्भागत्रयं फलम् । तदधिकाथ गुरोरर्कस्य चान्तरमेकादश भागः । एवं मन्दस्यापि स्फुटस्यार्केण सहान्तरं पञ्चदश कालांशः १५ । एवमनयोर्भौमवच्चक्राच्छुद्धैरस्तमयः । बुधशुक्रयोस्तु खाक्षै-५० जिनैः २४ केन्द्रांशैर्विश्वरुद्रमिताः कालांशा उत्पद्यन्ते । तैर्भागैरधिकौ तौ तैरेव भागैरवेरग्रतः स्याताम् । यतो य एव मध्यो रविस्तावेव ज्ञशुक्रौ । अतः कालांशान्तरितयोरुदयः । एवं तयोर्ये उदयास्तभागाः पठितास्तैस्तैः कालांशैस्तुल्यमेव फलं भवति । अवक्रवक्रोदयास्तभागेभ्य ऊनाधिकाः कला द्राकेन्द्रभुक्त्या हुता गतैर्गतेष्वदिनानि भवन्तीति त्रैराशिकेनोपपन्नम् ॥ ४२-४४ ॥

इदानीं स्फुटग्रहान्मध्यग्रहानयनमाह—

स्फुटग्रहं मध्यखगं प्रकल्प्य कृत्वा फले मन्दचले यथोक्ते ।

ताभ्यां मुहुर्व्यस्तधनर्णकाभ्यां सुसंस्कृतो मध्यखगो भवेत् सः ॥४५॥

वा० भा० — स्पष्टार्थमिदम् ।

अत्र विलोमविधिरेव वासना ॥ ४५ ॥

इदानीं पलभाज्ञानमाह—

क्रियतुलाधरसंक्रमपूर्वतोऽयनलवोत्थदिनैर्विषुवदिनम् ।

मकरकर्कटसंक्रमतोऽयनं बुदलभा विषुवद्विसेऽक्षभा ॥ ४६ ॥

१. अत्र बापूदेवः—

व्यत्यासतः कर्किमृगादि केन्द्रे स्फुटं खराशुं परिकल्प्य साध्या ।

मन्दश्रुतिर्द्राक्फलवत्ततो यत् फलं रवेर्मन्दफलं भवेत्तत् ॥

यद्वा बृहत्याः स्फुटभानुकेन्द्रकोटिज्यकायास्त्रिभजीवयाप्तम् ।

यद्यच्च रव्यन्त्यफलज्ययाप्तं त्रिभज्यकाया अनयोर्वियुत्या ॥

मृगादिकेन्द्रे किल कर्कटादौ केन्द्रे च युत्या मृदुकेन्द्रदोर्ज्या ।

विभाजिता मन्दफलं कलाद्यं स्फुटार्कतो लाघवतः सकृत् स्यात् ॥

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

पलप्रभा तोयपलात्मकानि स्थूलानि वा स्युश्चरखण्डकानि ।

स्थूलं चरं चाम्बुपलात्मकं तैस्तत्प्राणचापं यदि वापि सूक्ष्मम् ॥५१॥

वा० भा०—अथवा तच्चरं वक्ष्यमाणैस्त्रिभिः खण्डकैः स्वदेशजैर्लघुज्याप्रकारेणांशमिते-
दंशाप्तमित्यादिना साध्यम् । कस्मादित्याह—रविदोस्त्रिभागात् । अर्कस्य सायनांशस्य यो भुज-
स्तस्य यस्त्र्यंशस्तस्मादंशमितेदंशाप्तमित्यादिना । अथ खण्डकानि । मेषाविराशित्रितयस्येत्यादि
सुगमम् । अथ स्थूलखण्डकैर्यच्चरं तत् स्थूलं पानीयपलात्मकं भवति । तत् षड्गुणं प्राणात्मकम् ।
तस्माद्यदि धनुः क्रियते तदा सूक्ष्मं चरार्धं स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः—एकमङ्गुलं पलभां प्रकल्प्य एकद्वित्रिराशीनां पृथक् चराण्यानीय तानि
षड्भिर्विभज्य पानीयपलात्मकानि कृत्वा यावदधोऽधो विशोध्यन्ते तावद्विङ्नागसत्र्यंशगुणा
उत्पद्यन्ते । अतोऽनुपातः । यद्येकाङ्गुलया पलभयैतानि चरखण्डानि तदेष्ट्या किमिति । एवं
चरखण्डानि स्युः । परं तानि ज्यात्मकानि । यतः पूर्वं स्वल्पत्वात् धनुर्नोत्पन्नम् । अत एव
तत्प्राणचापं यदि वापि सूक्ष्ममित्युक्तम् । खण्डकैश्चरकरणे लघुज्यासाधनवद्भासना । तत्र लघुज्या-
खण्डकानि नव, चरखण्डकानि त्रीणि, परमे राशित्रये भुजे यथा त्रीणि लभ्यन्ते तदर्थं रविदोस्त्रि-
भागादित्युक्तम् ॥४८३-५१॥

इदानीं दिनरात्रिमानमाह—

चरघटीसहिता रहिताः क्रमात्तिथिमिता घटिकाः खलु गोलयोः ।

भवति तद् द्युदलं निजसावनं खगुणतः पतितं रजनीदलम् ॥५२॥

वा० भा०—पञ्चदश नाड्य उत्तरगोले चरघटीभिः सहिता दक्षिणे रहिताः । एवं कृते
निजसावनं द्युदलप्रमाणं भवति । यस्य ग्रहस्य चरं तस्येत्यर्थः । दिनदलं त्रिशतो विशुद्धं रात्रिदलं
भवति ।

अत्र वासना । उन्मण्डलयाम्योत्तरवलययोर्मध्ये पञ्चदश घटिकाः । उन्मण्डलादधः क्षितिज-
मुत्तरगोले चरार्धकालेनातस्तदधिकाः पञ्चदश घटिकाः । याम्यगोले तु तदूर्ध्वमतश्चरोनास्तत्र
पञ्चदश ॥ ५२ ॥

इदानीं ग्रहाणां चरकर्माह—

चरधनभुक्तिर्द्युनिशासु भक्ता तयोनयुक्तः खचरो विधेयः ।

क्रमादुदग्दक्षिणगोलगोर्के सूर्योदये व्यस्तमतोऽस्तकाले ॥५३॥

वा० भा०—ग्रहस्य भुक्तिश्चरासुभिर्गुण्याहोरात्रासुभिः २१६५९ भाज्या । फलकलाभि-
रुत्तरगोले ग्रहो रहितो, दक्षिणगोले सहितः । एवमौदयिको ग्रहः । यद्यस्तकालिकस्तदातो व्यस्तम् ।
उत्तरगोले सहितो दक्षिणगोले रहित इत्यर्थः ।

१. अत्र श्रीपतिः—

ग्रहगतिचरखण्डप्राणपिण्डाभिघातादहरसुभिरवाप्तं ताश्च लिप्ता ग्रहेषु ।

धनमृणमुदये सूर्याम्यसौम्येऽर्कगोले न दिनरजनिमध्ये व्यस्तमस्ते विधेयम् ॥

(सि० शो० स्प० ६९ श्लो०)

अत्रोपपत्तिः— ये लङ्कोदयकालिकास्ते स्वोदयकालिकाः क्रियन्ते । अत्र तदुदययोर्मध्ये चरकालः । ततोऽनुपातः यद्यहोरात्रासुभिः २१६५९ गतिकला लभ्यन्ते तदा चरासुभिः किमिति । फलकलाभिरूनो ग्रह उत्तरगोलस्थेऽर्केऽतः क्रियते यतस्तत्र लङ्कोदयात् प्राक् स्वोदयः । यल्लङ्कायां क्षितिजं तदन्यदेशे उन्मण्डलम् । अत उन्मण्डलादधःस्थे क्षितिजे ऋणम् । दक्षिणगोले तूपरिस्थिते धनम् । अस्तकाले त्वस्माद्विपरीतम् । यतस्तत्रोन्मण्डलं प्राप्य पश्चात् क्षितिजं प्राप्नोति रवि-
उत्तरगोले दक्षिणगोले त्वादावेव । एवं सर्वमुपपन्नमित्यादि वासना गोले सम्यगभिहिता । इह संक्षिप्तोक्ता ॥५३॥

अथ लङ्कोदयसाधनमाह—

एकस्य राशेर्बृहती ज्यका या द्वयोस्त्रिभस्यापि कृतीकृतानाम् ।
स्वस्वापमज्याकृतिवर्जितानां मूलानि तासां त्रिगुणा ३४३८ हतानि ॥५४॥
स्वस्वद्युमौर्व्या विभजेत् फलानां चापान्यधोऽधः परिशोधितानि ।
क्रमोत्क्रमस्थानि निरक्षदेशे मेषादिकानामुदयासवः स्युः ॥५५॥

वा० भा०—एकस्य राशेर्बृहती ज्येत्यष्टमी ज्या । द्वयोरिति षोडशी ज्या । त्रिभस्येति त्रिज्या । आसां वर्गितानां स्वकीयस्वकीयक्रान्तिज्यावर्गवर्जितानां मूलानि त्रिज्यागुणितानि स्वस्व-
द्युज्यया विभजेत् । फलानां चापान्यधोऽधः परिशोधितानीति तृतीयात् द्वितीयं, द्वितीयात् प्रथमं शोध्यम् । प्रथमं तथाविधमेव । एवं लङ्कोदयासवः स्युः ।

अत्रोपपत्तिः—अत्रोद्गच्छतः क्रान्तिवृत्तस्य तिर्यक्स्थितत्वात् त्र्यस्त्राणि क्षेत्राण्युपपद्यन्ते । तद्यथा—मेषान्तस्य ज्या क्रान्तिवृत्ते कर्णः । तत्क्रान्तिज्या लङ्काक्षितिजे भुजः । तद्वर्गान्तरपदं मेषान्तेऽहोरात्रवृत्ते कोटिः । एवं राशिद्वयस्य ज्या कर्णः । तत्क्रान्तिज्या भुजः । तद्वर्गान्तरपदं वृषभान्तेऽहोरात्रवृत्ते कोटिः । एवं त्रिराशिज्या कर्णः । परमा क्रान्तिज्या भुजः । परमाल्पद्युज्या कोटिः । एताः कोटयश्चापकरणार्थं त्रिज्यावृत्ते परिणामिताः । त्रिज्यागुणाः स्वस्वद्युज्यया भक्ता-
स्तासां चापानि । प्रथमं मेषोदयस्य कालः । द्वितीयं राशिद्वयस्य । तृतीयं राशित्रयस्य । अतो विश्लेषितानीत्युपपन्नम् ॥५४-५५॥

इदानीं प्रकारान्तरेणाह—

कीटादिराश्यन्तजकोटिजीवास्त्रिज्या ३४३८ गुणाः स्वस्वदिनज्ययाप्ताः ।
चापीकृताः प्राग्बद्धो विशुद्धाः कीटादिकानामुदयासवो वा ॥५६॥

वा० भा०—कीटादिराश्यन्तजकोटिजीवास्ता एकद्वित्रिराशिज्या भवन्ति १७१९ २९ ७ । ३४३८ । एतास्त्रिज्यया गुण्याः स्वस्वदिनज्यया भक्ता इति । यैव वृषभान्ते द्युज्या सैव कीटान्ते-
ऽपि ३२१८ । यैव मेषान्ते द्युज्या सैव सिंहान्तेऽपि ३३६६ । कन्यान्ते द्युज्या त्रिज्यैव ३४३८ । आभिस्ता भाज्याः फलानां चापान्यधोऽधः शुद्धानि कीटादीनामुदयासवः स्युर्निरक्षे वा । त एव मिथुनवृषभमेषाणामित्यर्थः ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

वा० भा०—अर्कस्य यद्भुजफलं यस्मिन् राशौ रविर्वर्तते तस्य राशेः सम्बन्धो यो निरक्षो-
दयस्तेन तद्गुणितं राशिकलाभिः १८०० भक्तं, पुनर्ग्रहगत्या गुणितमहोरात्रासुभिः २१६५९ भक्तं
यत् फलं तद्ग्रहेऽर्कवद्धनणं कार्यम् । यद्यर्कस्य भुजफलं धनं तदा सूर्यस्यान्येषां च धनम् । यदि
ऋणं तदा ऋणमित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः—ये मध्यमार्कोदयिकास्ते स्फुटार्कोदयिकाः क्रियन्ते । तत्रार्कफलस्यासुकरणे-
ऽनुपातः । यदि राशिकला १८०० निरक्षोदयासुभिरुद्गच्छन्ति तदा फलकलाः कतिभिरिति ।
लब्धं भास्वत्फलोत्था असवो भवन्ति । अथान्योऽनुपातः । यदि द्युनिशासुभिर्गतिकला लभ्यन्ते
तदैभिः किमिति । ताः कला अतो ऋणं धनं यतो मध्यमार्कोदयात् प्राक् स्फुटार्कोदयः स्याद्वृणे
तत्फले स्वे यतोऽनन्तरमित्युपपन्नम् ॥६१॥

इदानीमुदयान्तरमाह—

युक्तायनांशस्य तु मध्यमस्य भुक्तासवोऽर्कस्य निरक्षदेशे ।
मेषादिभुक्तोदयसंयुता ये यश्चायनांशान्वितमध्यमानोः ॥६२॥
लिप्तागणस्तद्विवरेण निधनी गतिर्ग्रहस्य द्युनिशासुभक्ता ।
स्वर्णं ग्रहे चेदसवोऽधिकोना इदं ग्रहाणामुदयान्तराख्यम् ॥६३॥

वा० भा०—मध्यमार्कस्य सायनांशस्य ये राशेर्भुक्तभागास्तैस्तदुदयं निरक्षदेशीयं संगुण्य
त्रिंशता विभजेत् फलं तस्य राशेर्भुक्तासवः । अथ मेषाद्या येऽर्केण भुक्ता राशयस्तेषां च निरक्षो-
दयासवस्तत्र योज्यास्ते मेषादिभुक्तोदयासवः स्युः । अथ मध्यमार्कस्य सायनांशस्य कलाः कार्याः ।
तत्सां कलानां तेषामसूनां च यदन्तरं तेन ग्रहगतिगुण्या द्युनिशासुभिर्भाज्या लब्धाः कला ग्रहे
धनं कार्याः । यदि कलाभ्योऽसवोऽधिकाः स्युः । यदि न्यूनास्तदा ऋणम् ।

अत्रोपपत्तिः—इह यः पूर्वमहर्गणः कृतः स मध्यमसावनमानेन स्फुटसावनस्य चल-
त्वात् । रविमध्यगतिकलातुल्यासुभिः सहिता नाक्षत्राः षष्टिघटिकाः ६० । ५९ । ८ ।
इदं मध्यममर्कसावनम् । ता गतिकला यैरसुभिरुद्गच्छन्ति तद्युताः षष्टिघटिकाः स्फुटसा-
वनम् । तच्चलम् । प्रत्यहं गत्यन्यत्वात् प्रतिमासं राश्युदयान्यत्वाच्च । तादृशोऽहर्गणः
कर्तुं नायातीति मध्यमः कृतः । तेन सम्यगर्कोदये ग्रहा न भवन्ति । कदाचिदर्कोदयात् प्राक्
कदाचिदनन्तरम् । अत एव प्रागुक्तम्—

दशशिरःपुरि मध्यमभास्करे क्षितिजसन्निधिगे सति मध्यमः ।

इति ।

अथ स्फुटमध्याहर्गणयोरन्तरानयनम्—

मेषादेरारभ्य येऽर्कभुक्ता राशयस्ते यैरसुभिरुद्गच्छन्ति त एकीकृताः । तावत्यस्वात्मके
काले भदिनान्ताद्द्वर्धमहर्गणेन भवितव्यम् । अथ च मेषादिभुक्तकलातुल्येऽन्तरे कृतः । अतोऽसूनां
कलानां च यदन्तरं तावद्भिरसुभिरहर्गणोऽन्तरितः । यद्यहोरात्रासुभिर्गतिलभ्यते तदैभिरन्तरासुभिः
किमिति । फलं ग्रहेषु स्वं यद्यसवोऽधिकाः । अन्यथा ऋणमित्येतदुक्तं युक्तमेव ॥ ६२-६३ ॥

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

श्रीमत्कौङ्कणवासिकेशवसुतप्राप्तावबोधाद् बुधाद्,
भट्टाचार्यसुताद्दिवाकर इति ख्याताज्जनि प्राप्तवान् ।
यः कृष्णस्तनयेन तस्य रचिते सद्वासनावार्तिके,
सत्सिद्धान्तशिरोमणेः सुरुचिरः स्पष्टाधिकारो गतः ॥
॥ इति गणिताचार्यनृसिंहकृतौ [वासनावार्तिके] स्पष्टाधिकारः ॥ २ ।

[अथ त्रिप्रश्नाधिकारः]

अथ त्रिप्रश्नाध्यायं विवक्षुस्तावत् तदारम्भप्रयोजनमाह—

जगुर्विदोऽदः किल कालतन्त्रं दिग्देशकालावगमोऽत्र यस्मिन् ।

त्रिप्रश्ननाम्नि प्रचुरोक्तिधाम्नि ब्रुवेऽधिकारं तमशेषसारम् ॥ १ ।

वा० भा०—स्पष्टार्थम् ॥ १ ।

वा० वा०—(अथ) त्रिप्रश्नाधिकारो व्याख्यायते—‘जगुर्विदोऽदः किल’ इति ।
बुधाः कालतन्त्रं कालप्रतिपादकं शास्त्रमिदं जगुः । स च कालोऽस्मिन्त्रिप्रश्ना-
धिकारे प्रतिपाद्यत इत्यखिलगणितशास्त्रसारोऽयमधिकार आरभ्यते ।

ननु निखिलग्रहगणितशास्त्रेण कालः प्रतिपाद्यत एव । तथाहि स्पष्टाधिकारे
तिथ्यादिपञ्चाङ्गरूपकालः प्रतिपादितः । तस्य पूर्वप्रतिपादनं सकलकर्मसङ्कल्पोपयुक्त-
त्वात्तिथ्यादिविशेषमधिकृत्य श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु कर्मविशेषविधानदर्शनाच्च । ‘अमा-
वास्यायाममावास्यया यजेत’ ‘पौर्णमास्यां पौर्णमास्यया यजेत’ । ‘अमावास्यायामप-
राह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति’ । ‘सोदयत्रिमुहूर्त्तायां कुर्याद्दानं व्रतानि च’ इत्येवमादीनि
कर्माणि श्रूयन्ते ।

मध्यमाधिकारे सौरचान्द्रसावननाक्षत्राधिमासादिकालज्ञानमुक्तम् । ‘ब्रह्मणो
द्वितीयपराद्धे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलियुगे’ इत्यादि सङ्कल्पाद्युपयोगि-
त्वेन तिथ्यादिकालसंकीर्तनात् पूर्वमेव तत्प्रतिपादनं युक्तम् । प्रातः सङ्गवमध्याह्ना
पराह्णाः सायमिति दिनपञ्चधादिविभागाद्युपयोगित्वेन दिनप्रमाणमुक्तम् । ‘चन्द्रसूर्य-
ग्रहणाधिकारयोः स्पर्शमध्यमोक्षकालज्ञानम् । ग्रहास्तोदयाधिकारे चन्द्रगुरुभृगुबाल्यवा-
द्ध्यास्तमनकालप्रतिपादनम् ।

‘नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते बालवृद्धेऽस्तगे वा
संन्यासो देवयात्राव्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा ।
मौञ्जीबन्धोऽङ्गनानां परिणयनविधिर्वस्तुदेवप्रतिष्ठा
वर्ज्याः सद्भिस्त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते वा ॥
शुक्रस्थाविरबाल्यनाशसमये सर्वेऽपि नेच्छन्ति तत् ।

‘यस्य हर्विर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमाऽभ्युदियात् स त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्’ इति ।

१. ग्रहाधिकारयो इति क ख पु० ।

२. मुहूर्तं चिन्तामणौ शुभाशुभप्रकरणे ४८ श्लोकस्य पीयूषधाराटीकायामिदं लल्लोक्तं वर्तते ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

किमित्यनुपातलब्धासुमितकालेनोदेति । दशपल्युतया नाक्षत्रघटीषष्ट्या रविमध्यम सावनं भवति । रविसावनमध्ये सावनाः षष्टिघटिका एवेति प्रसिद्धम् । तत्र प्रथम दिनजार्कोदयकालिकार्क^१ [ष्टसावनघटीभिः साध्यमानं लग्नं द्वितीयदिनजार्कोदय कालिकार्कतुल्यं नायातीति तात्कालिकार्क] लग्नं साध्यते सूर्योदये सूर्यतुल्यलग्न-स्यापेक्षितत्वात् ।

नन्विदं लग्नसाधनमयुक्तम् । तथाहि—तत्र लग्नार्थं या इष्टघटिका ^२गृह्यन्ते ताः सावना उत नाक्षत्रा वा । यदि सावनास्तदा नाक्षत्रा उदयास्ता^३भ्यः शोधयितुं न युज्यन्ते, योगोऽन्तरं समजात्योर्भवतीति नियमात् । नाक्षत्रघटीषष्ट्या सम्पूर्णभव-क्रस्यैकः परिवर्त्तो^४ भवतीति नाक्षत्रा उदयाः ।

किञ्च प्रतिक्षणं रवेर्गत्यन्यत्वादुद्गमान्यत्वाच्चञ्चलस्य स्पष्टसावनदिनस्य ज्ञातु-मशक्यत्वेन तत्षष्ट्यंशपरिमाणवेद्यानां सावनघटीनां ज्ञानं प्रष्टुर्न संभवति । परिच्छेदिका हि सङ्ख्या परिच्छेद्यवस्तुगततुल्योपाधिविशेषं गृहीत्वा परिच्छेद्यं परिच्छिनत्ति । यथा-अयं धान्यराशिः कियत्सङ्ख्याक इत्युक्ते दशाढकमित इति । यद्वा कियदाढक-मितोऽयं धान्यराशिरित्युक्ते सार्द्धसप्ताढकमित^५ इत्युत्तरम् । अन्यथा द्रोणाढकप्रस्थमानैरे-कत्र राशौ कृतेऽयं राशिः कियत्सङ्ख्याक इति पृष्ठे द्रोणत्रयमितोऽयमित्यापद्येत । वस्तुतस्तत्र राशावेक एव द्रोण एकेनाढकेन प्रस्थेन च युक्तोऽस्ति । तस्मात् प्रतिनाडिकं स्पष्टसावनभिन्नत्वेन सम्प्रति दिनगताः सावना दशघटिका इति विषमपरिमाणासु घटीषु दशसङ्ख्या नान्वेति ।

अथोच्यते । श्वः सावनदशघटिकासु लग्नं कर्त्तव्यमिति पूर्वदिवस एव श्वस्तन-सावनदशघटिकाकालीनार्कदुदयतात्कालिकीगतितः^६ स्पष्टसावनदिनप्रमाणं ज्ञात्वा, ^७तत्षडंशे याः नाक्षत्रघटिकास्तासु श्वस्तनसूर्योदयाद्गतासु दशसावनघटिका गता इति ज्ञानं संभवत्येव, तुल्यपरिमाणत्वेन सावनासु दशसङ्ख्यान्वयोपपत्तेः । ततश्च सावनासु दशघटीषु लग्नसाधनेन किञ्चिद्वाधकं पश्याम इति ।

इदमप्ययुक्तमितरेतराश्रयदोषापत्तेः । दशसावनघटिकाकालिकार्कज्ञाने^८ किल स्पष्टसावनाहोरात्रज्ञानं तत्षडंशासु ज्ञानञ्च । स्पष्टसावनाहोरात्रासु ज्ञाने तत्षडंशासु ज्ञाने च, स्पष्टहोरात्रासुभिः स्पष्टतात्कालिकगतिकलास्तदा तत्षडंशासुभिः किमिति त्रैराशिकलब्धकला औदयिकार्कं देया स तात्कालिकार्को भवति ।

एवं तात्कालिकार्कज्ञाने स्पष्टसावनाहोरासुज्ञानं, स्पष्टसावनाहोरात्रासुज्ञाने च तात्कालिकार्कज्ञानमित्यन्योन्याश्रयदोषः । न च यस्मिन् काले लग्नं कर्तुमिष्टं तस्मिन्

१. अयमंशो नास्ति ग पुस्तके ।

३. तस्य इति ग पु० ।

५. समाढकमिति ग पु० ।

७. तत्षडंशे इति क ख पु० ।

२. गृह्यते, इति ग पु० ।

४. वर्त्ते ग पु० ।

६. तात्कालिक इति ग पु० ।

८. कालिनार्क इति क ख ग पु० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

मेषादयोऽपि स्वीक्रियन्ता^१म् । तथा मन्दशीघ्रकेन्द्रयोरपि मृगकक्यादिव्यवहारदर्शनात् केन्द्रराशयोऽपि स्वीकार्याः । तथैवाभ्युपगमे मेषादिशब्दो नानार्थः स्यात् । शेषराशिरित्युक्ते कथं लोकानां सन्देहो न भवेत् को मेष इति । अन्याय्यमनेकार्थत्वं मेषादिशब्दानां तस्मान्मुख्यमेषादिप्रयोगो रेवत्यन्तमादि कृत्वा नवनक्षत्रचरणपर्यन्तं यत्स्थानं तत्स्थानवाचकः । एवं वृषादिशब्दोपि । केन्द्रादिषु मेषादिराशिप्रयोगो गौणः । एकद्वयादिसङ्ख्यासादृश्येन प्रयुज्यत इति राशीनां द्वैविध्यमप्रसिद्धम् ।

नन्वभ्राद्रिभूपा इत्युदयासवः कस्येति चेत् । उच्यते । नाडीमण्डलक्रान्तिमण्डलसम्पातमवधीकृत्य क्षेत्राणि प्रवृत्तानीति क्रान्तिपाताङ्के यो राश्यङ्कस्तमवधीकृत्य त्रिशदंशपर्यन्तमग्रे यो राश्यङ्कस्तस्येत्यवधारय ।

यद्यष्टादशायनांशा धनभूतास्तदा मीनराशेर्द्वादशमितांशेषु गतेषु प्रथमराश्युदयप्रारम्भः । मेषराशेर्द्वादशमितांशेषु निवृत्तिरिति त्रिशदंशात्मकराशेरुदयासव इति स्पष्टम् । क्रान्तिपाताङ्कात्प्रथमोऽयं राशिरिति सायनो मेषराशिरित्युच्यते । त्रिशदंशात्मकमुख्यमेषराशौ द्वादशभागपर्यन्तं सायनमेषराश्युदयेन कालसाधनं कार्यम् । ततोऽष्टादशभागेषु सायनवृषोदयेन कालसाधनम् । एवं सर्वेष्वपि राशिषु अदत्तायनांशात् तात्कालिकार्काद्यदि लग्नं साध्यते तदा लग्नमयनांशशोधनं विनापि स्पष्टं सिद्ध्यत्येव । यदा तात्कालिकार्को राश्याद्यः ॥ ४ ॥ २७ ॥ ० ॥ ० ॥ अयनांशाः ॥ १८ ॥ इष्टकालो घटिकाः दश १० तदा यथोक्तप्रकारेण जातं लग्नम् ॥ ६ ॥ २० ॥ ३१ ॥ १८ ॥

इदमेव लग्नं प्रकारान्तरेण साध्यते । तत्र मेषादिराशीनां स्वीयसायनोदयावधयः ।

मे० ॥ ० ॥ १२ ॥ वृ० ॥ ११२ मि० ॥ २१२ क० ॥ ३१२ सि० ॥ ४१२ क० ॥ ५१२ तु० ॥ ६१२ वृ० ॥ ७१२ ध० ॥ ८१२ म० ॥ ९१२ कु० ॥ १०१२ मी० ॥ १११२ यस्य ग्रहस्य लग्नस्य वा भुक्तभोग्यकालः साध्यते स ग्रहो^२ लग्नं वा यस्मिन् राश्यादि विभागे वर्तते तस्मात् सन्निहितावधिः पृष्ठस्थः शोध्यो भुक्तांशा भवन्ति । स ग्रहो लग्नं वाग्निमावधे सन्निहिताच्छोध्यो भोग्यांशास्तस्य भवन्ति । एवं भुक्तभोग्यांशाः सन्निहिताग्निमावधिर्यस्मिन् राशौ तद्वाश्युदयेन गुणनीयास्त्रिशता भाज्याः भुक्तभोग्यकालौ भवत इत्यवधार्यम् । शेषं पूर्ववदेव ।

तत्रास्मिन् उदाहरणे रवेर्भोग्यकालः साध्यते—अस्मिन् रवौ ॥ ४ ॥ २७ ॥ ०^३ ॥ ० ॥ अग्निमावधेरस्मात् ॥ ५ ॥ १२ ॥ ० ॥ ० ॥ च्छोधिते जाता रवेर्भोग्यभागाः पञ्चदश ॥ १५ ॥ ० ॥ ० ॥ तत्राग्निमावधिः कन्याराशा^४विति कन्योदयेन गुणनीयः ।

तत्रास्मिन्स्तीर्थराजे प्रयागे पादोनरसाङ्गुलाक्षभे देशे कन्योदयमानेनानेन ॥ ३३५ ॥ गुणितास्त्रिशद्भक्ताः जातो भोग्यकालोऽर्कस्य पलाद्यः ॥ १६७ ॥ ३० ॥ अय-

१. क्रियतामिति ग पु० ।

२. लग्नो इति क ख ग पु० ।

३. ७ क ख पु० ।

४. राश्यदिति, इति ग पु० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

लग्नेऽल्पके तु द्युनिशात् स शोध्यस्तात्कालिकार्कादसकृच्च कालः ।

चेत् सावनाः प्रष्टुरभीष्टनाड्यस्तदैव तात्कालिकतिग्मरश्मेः ॥ ६ ।

आचार्यो यदेष्टा घटिका विलग्नं कालश्च तत्रौदयिकात् सकृच्च ।

वा० भा०—अर्कस्य प्राग्बुद्ध्यकालः साध्यः । लग्नस्य सायनांशस्य भुक्तकालः साध्यः । तयोरैक्यमर्कादग्रतो लग्नपर्यन्तं ये मध्ये राशयस्तेषामुदयाश्च क्षेप्यास्तत्रैव । एवं लग्नात् कालो भवति । अत्र यदैकराशौ लग्नार्को भवतस्तदा तयोरन्तरांशैः स्वोदयं संगुण्य त्रिशता भजेत् । फलमिष्टकालः स्यात्, परं यद्यर्कलग्नमधिकम् । यद्यल्पं तदा स कालोऽहोरात्रा-च्छोध्यः । शेषमिष्टकालः स्यात् । अत्रेष्टकालसाधनेऽर्कस्य भोग्यमौदयिकादेव क्रियते । (यतः) कालज्ञानात् तात्कालिकत्वमर्कस्य कार्यम् । अतः स्थूलः काल आयाति । अनेन कालेन तात्कालिकमर्कं कृत्वा मुहुः कालः साधयितुं युज्यते । परं यदि प्रष्टुः सावनघटिका इष्टाः । एतदुक्तं भवति । उदयानन्तरमेतावतीस्वर्कसावनघटिकासु कोदृग् लग्नं भवतीत्येतबभीष्टं तदैव तात्कालिकार्कलग्नं साध्यते । तदैव लग्नादसकृत् कालः । यदा पुनरिष्टघटिका आर्कस्तदौदयिका-देवार्कलग्नं लग्नात् कालः सकृच्च ।

अत्रोपपत्तिः—सुगमा । तात्कालिकीकरणकरणता गौले कथिता व्याख्याता च ॥५-६३॥

वा० वा०—लग्नात् कालानयनमाह—अर्कस्य भोग्य इति । यदा अर्कलग्ने राश्यन्तरस्थे भवतस्तदार्कस्य भोग्यस्तनुभुक्तयुक्त इति कालः समायाति ।

यदा त्वेकराशिस्थौ लग्नार्को तदा लग्नात्कालानयनमाह—यदैकमे लग्नरवी तदेति । अर्कादिधिके लग्ने रव्युदयात्कालः समायाति । यदार्कादल्पं लग्नं तदा रात्री-ष्टकाल इत्याह—लग्नेऽल्पके तु द्युनिशात्स शोध्य इति ।

ननु तात्कालिकार्कभोग्ये तनुभुक्तकाले मध्योदयकाले च संयोजिते सावनेष्ट-घटीज्ञानं, तदज्ञाने च तात्कालिकार्कज्ञानमिति परस्पराश्रयापत्तेर्दुर्गमं लग्नात्सावन-घटीज्ञानमित्यत आह—तात्कालिकार्कादसकृच्च काल इति । अत्रायमभिसन्धिः । तावदौदयिकार्कादेव भोग्यकालमानीयेष्टकालः साध्यः । ततस्तेन कालेनार्कं तात्कालिकं कृत्वा तात्कालिकार्कभोग्यकालमानीयेष्टकालः साध्यः । पुनरनेनेष्टकालेनौदयि-कार्कं तात्कालिकं कृत्वा तस्माद् भोग्यकालेनेष्टकालः साध्यः । मुहुर्यावदविशेषेण स्थिरीभूतो भवति तावत्साध्यः । अत्र गणिते सर्वत्रासकृत्प्रकार एव परस्पराश्रितत्वे शरणमिति सोऽप्यत्राहत इति युक्तम् । आचार्येणापि परस्पराश्रितत्वमसकृत्प्रकारे तन्त्रमिति गौले 'मिथः संश्रिते मान्दशौघ्ये हि तेनासकृत्साधित' इति ग्रन्थेन स्पष्टीकृतमेव ।

तात्कालिकार्केण युतस्य राशेरेतस्यार्कस्य भोग्य इत्यस्य च विषयविवेकमाह—चेत्सावना इति । आर्क्य इति ॥ ५-६३ ॥

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

इदानीमथैकस्मादपि भाग्यतः । तच्चैवम् । अभीष्टकाले शङ्कोर्भाग्रं चिह्नयित्वा तस्याश्छायायां वक्ष्यमाणप्रकारेण भुजं कोटिं चानीय भुजकोटिमिते शलाके गृहीत्वा शङ्कुमूलाद्यथादिगतां कोटिशलाकां छायाग्राद्व्यस्तदिगतां भुजशलाकां च तथा भुवि न्यसेद्यथा शलाकाग्रयोः संयुतिः स्यात् । एवं कृते सति कोटिः प्राच्यपरा दिग्भवति । बाहुश्च याम्योत्तरा ।

अत्रोपपत्तिः—अहोरात्रवृत्त इष्टानामुन्नतघटिकानामग्रे पूर्वाह्णे सममण्डलेन यावदन्तरं तावदेवापराह्णे तावतीनामिष्टघटीनामग्रे भवति । अतस्तच्छायाग्रबिन्दुभ्यां दिग्ज्ञानमुपपद्यते । परं तत्कालान्तरेण तदकंक्रान्त्यन्तरं तेनान्तरितं भवति । अतस्तत् सन्धेयम् । तच्चैवम् । तस्मिन् काले यानि कर्णवृत्ताग्राङ्गुलानि पूर्वाह्णे, यानि चापराह्णे तेषामन्तरं कार्यम् । तत्र लाघवार्थं तत्कालक्रान्त्योरेव न्तरं कृतम् । ततोऽग्रान्तरकरणायानुपातः । यदि लम्बज्याकोट्या त्रिज्या-कर्णस्तदा क्रान्तिज्यान्तरेण किमिति । अत्र लब्धमग्रान्तरम् । ततोऽन्योऽनुपातः । यदि त्रिज्या-व्यासार्धं एतावदन्तरं तदा कर्णव्यासार्धं किमिति । अत्र तुल्यत्वाद्गुणकभाजकयोस्त्रिज्यानाशे कृते सत्युपपन्नं 'तत्कालापमजीवयोस्तु विवरादित्यादि ।' यद्युत्तरमयनं वर्तत उत्तरतोर्कं चलिते शङ्कोर्भाग्रं दक्षिणतो याति तदुत्तरतश्चालनीयम् । अत उपपन्नमैन्द्रो स्फुटा चालितेति । भुज-कोटीनामुपपत्तिरग्रे । तन्निवेशमात्रेण दिग्ज्ञानमिह दर्शितम् ॥ ८-३ ।

वा० वा०—इदानीं दिग्ज्ञानार्थमाह—वृत्तेभ्यः सुसमीकृतक्षितिगत इति ।

तन्मत्स्यादिति । उदकेन समीकृतायां भूमावभीष्टप्रमाणं वृत्तं विलिख्य तस्य केन्द्रे कल्पितद्वादशाङ्गुलं शङ्कुं निवेश्य तस्य छाया तस्मिन् वृत्ते यत्र प्रविशति पूर्वाह्णेऽपराह्णे (च ?) यत्र निर्गच्छति तत्रापरपूर्वदिशौ किल भवतः । नहि प्रवेशनिर्गमकालयोः क्रान्तिस्तुल्येति भाष्ये किल शब्दः प्रयुक्तः ।

नन्वेकस्मिन्नहोरात्रवृत्ते इष्टानामुन्नतघटीनामग्रे पूर्वाह्णे सममण्डलेन यावदन्तरं तावदेवापराह्णे तावतीनामिष्टघटीनामग्रे भवतीति तच्छायाग्रबिन्दुभ्यां दिग्ज्ञानमुत्पद्यत एव क्रान्तिवैषम्येऽपीति चेन्मैवम् । क्रान्तिवैषम्येनाहोरात्रवृत्तभेदात् प्रवेशनिर्गम-कालीनाग्रकयोर्भेदसम्भवेन तत्कालीनप्राचीसूत्रयोरपि भेदसम्भवेन प्रवेशनिर्गमच्छायाग्र-बिन्दुभ्यां दिग्ज्ञानस्यायुक्तत्वात् ।

एवं स्थूलप्राचीज्ञाने सूक्ष्मप्राचीचिह्नज्ञानार्थमुपायमाह—तत्कालापमजी-वयोरिति, भाकर्णस्तु भाकृतीनकृतिसंयुतेः पदमिति वक्ष्यते । लम्बज्याकोटौ त्रिज्याकर्णः क्रान्तिज्यान्तरकोटौ कः कर्ण इत्यग्रान्तरम् । तस्याङ्गुली-करणायानुपातः—यदि त्रिज्यायाः छायाकर्णाङ्गुलतुल्यान्यङ्गुलानि तदाग्रान्तरस्य किमिति त्रिज्ययोस्तुल्यत्वान्नाशे सर्वमुत्पद्यते । महाशङ्कोर्द्वादशाङ्गुलतुल्यत्वकल्पनेन त्रिज्यायाः छायाकर्णाङ्गुलतुल्यत्वं युक्तम् । महाशङ्कोर्यदि द्वादशैवाङ्गुलानि तदा त्रिज्यायाः कानीति तदागतं स छायाकर्ण एव प्रत्यक्षत उपलभ्यते । लम्बज्याकोटौ त्रिज्याकर्णस्तदा स्वस्वापमज्याकोटौ कः कर्ण इत्यग्राद्वयमङ्गुलात्मकमानीयान्तरे प्राप्ते उभयत्र गुणयोर्हरयोस्तुल्यत्वेन क्रान्तिज्यान्तरमेव छायाकर्णगुणं लम्बज्याभाजितमिति लाघवेनोक्तम् ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

इत्यत्र भुजद्वयोऽप्यग्रा तुल्यत्वमभ्युपगम्य भुजयोरेकान्यदिशोरन्तरमैक्यं रविक्षणं शङ्खवन्तरहत्पलभेत्यत्र यन्त्राध्याये यावदेव भुजान्तरं तावदेव शङ्खुतलान्तरमित्युक्तम् । कथमन्यथाग्रकयोः शङ्खुतलयोर्द्वयोरपि भेदे भुजान्तरमग्रान्तरतुल्यं शङ्खुतलान्तरतुल्यं वा स्यात् ।

ननु खगुणाङ्गुलपञ्चदशाङ्गुलभाकर्णकालयोर्वास्तिवाग्रा भिन्नत्वेऽपि कथं मया तुल्यत्वमभ्युपगतं तदनभ्युपगमे च यावदेव भुजान्तरं तावदेव शङ्खुतलान्तरमिति कथं सिद्धयेदिति चेत् । अत्रोच्यते । यदा षट्कृतगजतुल्यापमज्या तस्मिन् काले भाकर्णः खगुणाङ्गुलोऽस्य याम्यो भुजस्यङ्गुलो दृष्टः ।^१

पुनर्यदा कालान्तरे षट्कृतगजतुल्यापमज्याभूत्, तस्मिन्नपि काले पञ्चदशाङ्गुलः कर्ण उत्तरो भुजोऽस्याङ्गुलपञ्चदशाङ्गुलभाकर्णकालयोर्वास्तिवाग्राैक्यम् । अग्रैक्ये तु यावदेव भुजान्तरं तावदेव शङ्खुतलान्तरमिति युक्तम् ।

यद्वैकस्मिन्नपि दिवसे खगुणाङ्गुलपञ्चदशाङ्गुलभाकर्णकालयोस्तदग्रान्तरमिति स्वल्पमुत्पद्यते । यस्मिन् गृहीते त्यक्ते वा पलभाङ्गुलषष्ठ्यंशेऽप्यन्तरं न पततीत्यग्रा तुल्यत्वमभ्युपगम्यत इति न किञ्चिद् बाधकम् । प्रकृतेऽग्रान्तरतुल्यभुजान्तरेणैन्द्रचाश्चालनं सम्यगुक्तम् ।

नन्वेवमप्युदयास्तसूत्रं सिद्धं स्यान्न प्रागपरसूत्रं, सूत्रादग्रान्तरे ततः प्राचीचिह्नमिति वक्ष्यते । तेनोदयास्तसूत्रादग्राङ्गुलानि दत्त्वा प्रागपरसूत्रं स्यात् । तत्कथमुच्यते । उदयास्तसूत्रमेव प्रागपरसूत्रमिति ।

किञ्च मिथुनान्ताहोरात्रक्षितिजसम्पातादधन्वन्ताहोरात्रक्षितिजसम्पातावधि त्भागं यत्र विशत्यपैति च ततस्तत्रापरैन्द्र्यौ दिशावित्यनेनानेकानि प्रागपरसूत्राणि स्युः, तेषां मध्ये कस्मिन् प्रागपरसूत्रे मध्यसूत्रं दत्त्वा कुण्डादिकं कार्यमिति । अत्रोच्यते । सर्वेष्वप्युदयास्तसूत्रेषु मध्यसूत्राणि प्रसार्य कुण्डानि यदि क्रियन्ते तदा सर्वाण्यपि कुण्डानि तत्तत्प्रदेशावच्छिन्नसममण्डलमध्यसूत्रापरपर्यायप्रागपरसूत्रमध्ये केन्द्राण्येव भवन्तीति सर्वमनवद्यम् ।

केन्द्रस्थानं द्रष्टुः स्थानमिति प्रकल्प्य केन्द्राद्व्यासार्द्धेन वृत्तं कार्यम् । तस्मिन् वृत्तपरिधौ केन्द्रस्थशङ्कोर्यत्र भागं तस्माद्भुजाङ्गुलतुल्येऽन्तरकेन्द्रस्थस्य प्रागपरसूत्रमिति युक्तम् । भागं यत्र विशत्यपैति चेत्यनेन यत्सिद्धं प्रागपरसूत्रं तत् खलु वृत्तकेन्द्रस्थद्रष्टुः कालान्तरीयमुदयास्तसूत्रमेव । यदा त्वेतस्यैवोदयास्तसूत्रस्य^२ मध्ये द्रष्टुः स्थानमिति कल्प्यते तदाऽस्य प्रागपरसूत्रतां को नाम निवारयेत् । द्रष्टुः स्थानकल्पनं तु कुण्डादिस्थापनेनैवेति स्पष्टम् । अत एव सौरभाष्ये प्राचीसाधनप्रकारैर्भिन्नेष्ववगतेषु प्राचीसूत्रेषु^३ वास्तवं कीदृशं प्राचीसूत्रमित्याशङ्क्य प्राच्याः विस्तृत्यायामयो-

१. अयमंशो नास्ति ग पु० ।

२. मध्यमिति क ख पु० मध्य इति च ग पु० ।

३. सन्नेषु इति ग पु० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽस्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च दर्शनम् । अत्र बृहज्जात्यभुजकोट्यग्रयोगाल्लघुजात्यभुजं भुजे दत्त्वा चिह्नं कार्यम् । तच्चिह्नोपरि कोट्यग्रकर्णाग्रयोगात् यत्कर्णसूत्रं तद्दशमितमेव भवति । 'दशसप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रभा (म ?) हीत्यत्र' त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुण इत्यनेनाबाधावर्गान्तरं सिद्धम् । इदमाबाधायोगेन यावद् भज्यते तावदाबाधान्तरं लभ्यते । ततः सङ्क्रमसूत्रेणाबाधा ज्ञानम् । आबाधान्तरेण वा यावद् भज्यते तावदाबाधायोग इति स्पष्टम् । तत्रान्तर्लम्बेऽबाधायोगो भूमिसमः, इति भूम्या भज्यते तदाबाधान्तरं लभ्यते । बहिर्लम्बे भूमिराबाधान्तरतुल्येति भूम्या भागे हूतेऽबाधायोगो लभ्यते । तत्र योगोन्तरेणोनयुतोद्धित इति कर्तुमुचिते । यद्यन्तरं योगेनोनयुतमाद्धितं क्रियते तद्वणगताबाधोत्पादनायेति स्पष्टम् । यतो धनर्णयोगोऽग एवान्तरम् । अलमतिविस्तरेण प्रकृतमनुसरामः । 'भाकृत्तीनकृतिसंयुतेः पदमिति' सम्यगुपपादितम् ॥ ११ ।

इदानीं संज्ञाविशेषानाह—

शङ्कुर्नरो ना कथितः स एव खार्धाद्रवेर्या विषुवदिनार्धे ।

नतिः पलोऽक्षश्च स एव तज्जैस्तत्रोन्नतिर्यास्य स एव लम्बः ॥ १२ ।

वा० भा०—स्पष्टम् ॥ १२ ।

वा० वा०—सुखार्थं शङ्कोर्नामान्याह—शङ्कुर्नरो ना कथितः स एवेति ।

अक्षांशलम्बज्ञानार्थमाह—'खार्धाद्रवेर्या इति ।

निरक्षदेशे दिनाद्धे सर्वदा नतांशाः क्रान्त्यंशतुल्या एव नाडीमण्डलाद् ग्रहस्य स्वक्रान्त्यैवान्तरित्वात् । साक्षदेशे^२ खस्वस्तिकान्निरक्षदेशखस्वस्तिकं पलांशैरेवान्तरितम् । ध्रुवोन्नतिर्नाम पलः तत्तुल्यसाक्षनिरक्षयाम्योत्तरक्षितिजयोरन्तरं सद्भावेन खस्वस्तिकयोरप्यन्तरितत्वात् । साक्षदेशे दिनाद्धे ग्रहनतांशाः याम्योत्तरगोलयोः क्रान्त्यंशपलांशयोगवियोगेन भवन्ति ।

वक्ष्यते च 'पलावलम्बावपमेन संस्कृतौ नतोन्नते ते भवतो दिवादले' इत्यत्र यदा क्रान्त्यभावस्तदेव विषुवदिनम् । तस्माद्विषुवदिनाद्धे या नतिः सोऽक्ष इति स्पष्टम् । ग्रहस्य स्वदिनाद्धे स्पष्टक्रान्त्यभावे खार्धान्नतिरेवाक्षांशा भवन्त्यतो रवेरिति पदोपादानं व्यर्थमिति चेत् । स्यादेतद् यद्याचार्येण स्पष्टक्रान्त्यभावो विषुवमित्युक्तं स्यात् । 'क्रियतुलाधरयोर्विषुवं स्मृतमिति' मध्यमक्रान्त्यभावं विषुवं वदतो रवेरिति पदोपादानं सार्थकम् ॥ १२ ।

इदानीमक्षक्षेत्राण्याह—

भुजोऽक्षभा कोटिरिनाङ्गुलो ना कर्णोऽक्षकर्णः खलु मूलमेतत् ।

क्षेत्राणि यान्यक्षभवानि तेषां विद्येव मानार्थयशः सुखानाम् ॥ १३ ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वत्रेदमूह्यं तेन न क्वापि दोषः । अत एव पाटीगणितबीजगणितयोरस्य ग्रहगणिते महानुपयोग इति 'खगुणश्चिन्त्यश्च' शेषविधावित्यत्राभिहितम् । वासनाभाष्येऽपि 'चक्रांशकाङ्क्षे क्षितिजाख्यवृत्ते'^२ इत्यत्र वक्ष्यते ।

एवं यदा क्रान्तिज्या पूर्णं भवति तदा 'खगुणश्चिन्त्यश्च शेषविधावित्यादि' गणितोक्त्या शून्यपरिभाषया अग्रासमशङ्क्वादीनि साधितान्यन्येषामनुपातार्थं क्वचिन्न दुष्यतीति । अप्राप्तेऽपि समाख्यमण्डलमिते यः शङ्कुरुत्पद्यते, नूनं सोऽपि परानुपातविधये नैवं क्वचिद् दुष्यतीत्यभानेऽपि समशङ्क्वादिपरानुपातार्थं साधनीयमित्युक्तम् ।

अत्र तु समशङ्क्वादीनामसत्वेऽपि साधनं परानुपातार्थं शून्यपरिभाषोक्तरीत्येति सर्वं शोभनम् ।

यत्तूक्तं ध्वंसस्य कारणत्वं न क्वापि दृष्टं तदभ्युपगमेऽपूर्वकल्पनमन्तरेणापि यागध्वंसादेव स्वर्गः स्यादिति । तत्रोच्यते । अस्ति महद्वैषम्यम्, आशुतरविनाशीयागः कालान्तरभाविफलम् । अत्र क्रान्तिज्याभावकाले दिनार्द्धशङ्क्वादि साध्यत इति न कोऽपिदोषः । क्रान्तिज्याभावेऽपि कालविशेषोपलक्षकः । 'खगुणश्चिन्त्यः' इत्यनेन प्रकारेण शून्यक्रान्तिज्यातः साधितं दिनार्द्धशङ्क्वादि प्रत्यक्षतः संवदत्येवातः प्रत्यक्षदृष्टे किमनुपपन्नं नाम ।

'द्विविधगणितमुक्तं'^३ व्यक्तमव्यक्तसंज्ञं तदवगमननिष्ठः

इत्यनेनापठितपाटीबीजगणितस्य ग्रहगणितपठनानधिकारादेव ।

'त्रिभज्यकोन्मण्डलशङ्कुघाताच्चरज्ययाप्तं'^४ खलु यष्टिसंज्ञम्' इति ।

गणितं बालो न जानाति । न ह्येतावता गणितमिदं क्रान्तिज्याभावे दुष्टम् । न ह्ययं स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । एतेन तत्सर्वं विषुवद्दिने व्यभिचरत्यस्मान्मया नोदितमिति ज्ञानाधिराजोक्तमुपेक्षणीयम् ।

ज्ञानाधिराजस्तु गोलानभिज्ञतया शिरोमणिवासना भाष्यानभिज्ञतया च यत्किञ्चिदेव वदति ।

स्पष्टगतिवासनाभाष्येऽभिहितं भोग्यखण्डस्पष्टीकरणफलं प्रदर्श्यते । भोग्यखण्डस्पष्टीकरणं विना—

'कक्षामध्यगतिर्यग्रेखाप्रतिवृत्तसम्पाते मध्यैव गतिः स्पष्टा न भवतीति' ।

'सा हताशुफलकार्मुकागमे ज्यान्तरेण विहृताद्यजीवया ।

कर्णहृत्त्रिभगुणा हतेति' ।

१. ली० शून्यपरिकर्मणि १ सूत्रम् ।

२. शि० सि० ग्र० ग० ५४ श्लो० ।

३. गोलाध्याये गोलप्रशंसायां ७ श्लो० ।

४. सि० शि० ग्र० ग० त्रि० ३३ श्लो० ।

५. सि० सु० स्प० २८ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

छायासाधनम् । मध्याह्ने नताभावान्नतोत्क्रमज्याभावः । सूर्योदये नतोत्क्रमज्यादि-
नार्द्धान्त्या तुल्या स्यादत उक्तं 'नतो क्रमज्याशर इत्यनेन हीनान्त्यका वाभिमतान्त्यका
स्यादिति' । अत्रान्त्याशब्देन दिनार्द्धान्त्या गृह्यते । एवं दिनार्द्धहतेरिष्टहृत्यग्रादुपरि
खण्डं फलमित्युच्यते । एवं दिनार्द्धशङ्कोरिष्टशङ्क्वग्रादुपरि खण्डमप्यूर्ध्वसंज्ञं भवति ।
एतेषां संस्थानं भाष्ये स्पष्टम् । चरज्यान्त्यासूत्रशरास्त्रिज्यावृत्तीयाः । 'कुज्याहति-
कलाफलानि द्युज्यावृत्तीयानि । अन्त्याहृत्योरिवैषां न स्थानकृतो भेदः किन्त्वेक कृत
एव भेदः ॥ ५३-५५ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणेष्टयष्टिमाह—

उद्वृत्तशङ्कोरषि सूत्रनिधनाच्चरज्ययाप्तं यदि वेष्टयष्टिः ।

वा० भा० — स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । यदि चरज्यया उन्मण्डलशङ्कुर्गृह्यस्तदा सूत्राख्यस्य किमिति त्रैराशिकेन
वा यष्टिरित्युपपन्नम् ॥ ५५ ॥

इदानीमिष्टान्त्यकाहृत्योरानयनमाह—

रवावुदग्दक्षिणगोल्याते सूत्रं युतो न चरजीवया स्यात् ॥ ५६ ॥

इष्टान्त्यकैवं क्षितिजीवया च कला युतोना हतिरिष्टकाले ।

वा० भा० — यत् पूर्वानीतं सूत्रं तदुत्तरगोले चरज्यया युक्तं दक्षिणे हीनमिष्टान्त्यकासंज्ञं
भवति । एवमनेनैव गोलक्रमेण कुज्यया युतहीना सती कलेष्टहृतिसंज्ञा भवति ।

अत्रोपपत्तिः । अत्रोन्मण्डलादुपरितनकालस्याहोरात्रवृत्ते या ज्या सा कला । अध-
स्तनस्य या ज्या सा कुज्या । तयोदत्तरगोले योगे कृतेऽर्कबिम्बादुदयास्तसूत्रपर्यन्तमक्षक-
र्णगत्या तिर्यक्सूत्रं भवति । सेष्टहतिः । सैव त्रिज्यापरिणता सतीष्टान्त्यका भवति । अतश्चर-
ज्यया सूत्रं युतं कृतम् । दक्षिणगोले तून्मण्डलस्य क्षितिजादधः स्थितत्वात् कला कुज्यया हीना
कार्या सूत्रं चरज्ययेत्युपपन्नम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इदानीमिष्टशङ्कुमाह—

युतो नितोन्मण्डलशङ्कुनैवमिष्टाख्ययष्टिर्भवतीष्टशङ्कुः ॥ ५७ ॥

वा० भा० — एवमुत्तरगोले, उन्मण्डलशङ्कुना युता दक्षिणे रहितेष्टयष्टिरिष्टशङ्कुर्भवति ।

अत्रोपपत्तिः । या पूर्वमानीतेष्टयष्टिः सोन्मण्डलशङ्कुश्चग्रसमसूत्रादुपर्यूर्ध्वरूपा । सा
यावदुत्तरगोल उन्मण्डलशङ्कुना युता दक्षिणे रहिता क्रियते तावदार्कबिम्बादवलम्बो भूपर्यन्तो
भवति । स एवेष्टशङ्कुरित्युपपन्नम् ॥ ५७ ॥

उन्नतकालाच्छङ्कुमानीयेदानीं नतकालादाह—

नतोत्क्रमज्या शर इत्यनेन हीनान्त्यका वाभिमतान्त्यका स्यात् ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञं शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयनं स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञं शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयनं स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

इत्यत्राचार्य एव प्रष्टव्यपुरपलज्यैव क्रान्तिज्येति वक्ष्यते । ईदृशीमग्रामिति च सोपपत्तिकं भाष्ये वक्ष्यते ।

गोदातीरगतात्मतीर्थविषये सत्र्यंशवेदाक्षभे-
भनोर्भाहरिसङ्गतस्य हरिदिग्भागाश्रितां ब्रूहि मे ।
पादोनांगमिताक्षभापि शिवदिक् काशीकियद्योजनै
रेकेनानयनेन तद्वदसखे वाञ्छामि वाराणसीम् ।

इत्याद्युदाहरणानि 'व्यासाद्ध्रुवगः पलभाकृतिघ्न' इत्यनेनायान्त्येव । अथैवं पृच्छते सत्र्यंशवेदाक्ष मतो गोदावरी सौम्यतटस्थगोलग्रामात् पादोनांगमिताक्षभपुरं रसार्कयोजनान्तरस्थं कस्यां दिशीति । तत्रोच्यते । द्वादशकोटौ गोलग्रामाक्षकर्णः कर्णस्तदा प्रष्टव्यपुरपलज्यया क्रान्तिज्यारूपया किमित्यग्रा स्यात् । द्वादशकोटौ पलभाभुजोऽपसारयोजनकोटिज्यया किमिति शङ्कुतलं भवति । तत्संस्कारतो भुजः स्यात् । यद्यपसारयोजनज्यातुल्यया दृग्ज्ययायं भुजस्तदा त्रिज्यातुल्यदृग्ज्यया किमिति दिग्ज्या स्यात् । तस्याश्चापं दिगंशा इति । भास्करोक्तेर्विलोमेन मयायं प्रकार उक्तो नैतावतायमपूर्वस्तथा ज्ञानाधिराजीय इति किं बहुना । एवं 'क्रान्तिज्याकर्णवधा-दित्यनेन' ।

सिंहासनासीनमिनत्वमाप्तं मित्रं विदित्वा ऽद्युतिरुत्तरांशाम् ।

यतोऽभवत्पूर्वनृपप्रभो यस्तस्याशु पुंसो वद यानमानाम् ।

इत्युदाहरणानि सिध्यन्ति । स्थानद्वये पलभे आनीय तद्वच्चङ्गुलं हसति पुष्यति योजनेनेति दक्षिणोत्तरनगरयोरन्तरयोजनानि भवन्ति ॥ ७५-७६ ।

क्रान्तिज्याकर्णवधात् त्रिज्याप्तकृतिर्लघुः स दोः कृत्या ।

हीनोऽन्धिमनु १४४ घ्नः स्यादाद्योऽथ परो भुजः कृतेन्द्र १४४ घ्नः ॥ ७७ ।

तौ लघुवेदेन्द्रा १४४ न्तरभक्तौ परवर्गतौ यदाद्याढ्यात्^१ ।

मूलं परयुतवियुतं सौम्ये याम्ये भुजे पलभा^२ ॥ ७८ ॥

१. परवर्गसंयुतादाद्यात् । इति पाठान्तरम् ।

२. अत्र बापूदेवोक्तो विशेषः ।

एवं तदा यदा स्युर्द्वादशवर्गो लघुश्च भुजवर्गः ।

एते त्रयो यथोत्तरमल्पा यदि ते यथोत्तरं त्वधिकाः ॥ १ ।

परवर्गेण तदाद्यादाद्यान्मूलं परेण हीनयुतम् ।

सौम्ये याम्ये बाहौ पलभा स्यादथ भुजस्य वर्गश्चेत् ॥ २ ।

लघुवेदेन्द्रवियोगादधिकः किन्त्वर्कवर्गभुजवर्गौ ।

लघुतोऽल्पो याम्यभुजे सौम्ये त्वधिकौ तदाद्योनात् ॥ ३ ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

कुज्याग्रापमशिञ्जिनीयुतिमिनं वेत्यक्षभां चापि तं
ज्योतिर्वित्कमलावबोधनविधौ वन्दे परं भास्करम् ॥ ९४ ।

वा० भा०—स्पष्टम् ॥ ९४ ।

इदानीमस्योत्तरमाह—

क्रान्तिज्यासमशङ्कुतद्भृतियुतिः कुज्योनिता या तया
कुज्याग्रापमशिञ्जिनीयुतिमिनैः १२ क्षुण्णां पृथक्स्थां भजेत् ।
लब्धं स्यात् पलभा पलश्रुतिपलच्छायार्कयुत्या ततो
भाज्यान्याथ पृथक् स्थिताप्तमपमज्या स्यात् ततो भास्करः ॥ ९५ ।

वा० भा०—अत्र या क्रान्तिज्यासमशङ्कुतद्भृतियुतिः कुज्योनिता विशत्यश्वरसै
७२० मिता दृष्टा तया यान्या कुज्याग्रापमशिञ्जिनीयुतिः षट्चङ्कचन्द्रैर्मिता ११६० दृष्टा तां
द्वादशभिः सङ्गुण्य पृथक् स्थापयित्वा भजेत् । लब्धं पलभा स्यात् । ततः पलकर्णः कार्यः ।
पलकर्णस्य पलभाया द्वादशानां च योगेन तां पृथक् स्थापितां भजेत् । लब्धं क्रान्तिज्या स्यात्
८४० । अत्र पलभा ३ । ३० । पलकर्णः १२।३० । अत्र समशङ्कुः ३००० । अग्रा ८७५ ।
कुज्या २४५ । तद्भृतिः ३१२५ ।

अत्रोपपत्तिर्बीजक्रियया । तत्राज्ञातानां बहुत्वादनेकवर्णकल्पनया वर्गगतया क्रिया प्रस-
रति न निर्वहति च । अतोऽत्र सद्युक्तिः । क्रान्तिज्या तावत् पलक्षेत्रकोटिः । कुज्या भुजः ।
तथा समशङ्कुः कोटिः । अग्रा भुजः । तथा तद्भृतिः कुज्योनिता कोटिः । क्रान्तिज्या भुजः ।
अत्र यः प्रथमं दृष्टो योगः स कोटीनां योगः । द्वितीयो भुजानाम् । भुजकोटियोगौ भुजकोटित्वं
न त्यजतः । अतोऽनुपातः । यदि कोटियोगमित्या कोट्या भुजयोगमितो भुजो लभ्यते तदा
द्वादशाङ्गुलमित्या कोट्या किमिति । फलं पलभा ।

अथ क्रान्तिज्याज्ञानार्थं युक्तिः । येषं कुज्याग्रापमशिञ्जिनीयुतिः सा पलक्षेत्रभुजकोटि-
कर्णानां च भवति । तत्र कुज्या भुजः । अग्रा कर्णः । क्रान्तिज्या कोटिः । अतोऽत्रानुपातः ।
यदि पलभापलकर्णद्वादशानां योगेन द्वादशकोटिलभ्यते तदा कुज्याग्रापमशिञ्जिनीनां योगेन
किमिति । एवमत्र कोटिः क्रान्तिज्या लभ्यते । अतो विलोमविधिना रविरित्युपपन्नम् ॥ ९५ ।

अथान्यं प्रश्नमाह—

क्रान्तिज्यासमशङ्कुतद्भृतियुतिं कुज्योनितां वीक्ष्य यः
पूर्णाब्ध्यब्धिमहीमिता १४४० मथ परां स्वाभ्राष्टभूसंमिताम् १८०० ।
अग्राज्यासमशङ्कुतद्भृतियुतिं वेत्यक्षभाकौ च तं
ज्योतिर्वित्कमलावबोधनविधौ वन्दे परं भास्करम् ॥ ९६ ।

वा० भा०—सुगमम् ॥ ९६ ।

सि०—२८

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञं शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयनं स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

वा० वा०—अथ ग्रहणाधिकारो व्याख्यायते । मध्यमस्पष्टत्रिप्रश्नाधिकारैर्ग्रह-
णोदयास्तशृङ्गोन्नमनग्रहयुतिनक्षत्रग्रहयुतिपाताधिकारेषु प्रयोजनमिति ते निरूपिताः ।
अधुना चन्द्रसूर्यग्रहणाधिकारौ कथं निरूप्येते तत्राह—

“बहु फलं जपदानहुतादिके स्मृतिपुराणविदः प्रवदन्ति हि” इति ॥ १ ।

इदानीं ग्रहणोपयोगिनीमितिकतंव्यतामाह—

समगृहांशकलाविकलौ स्फुटौ रविविधू विदधीत रविग्रहम् ।

समलवावयवौ तु विधुग्रहं समवगन्तुमगुं च तदोक्तवत् ॥ २ ।

वा० भा० सति सम्भवे रविग्रहं ज्ञातुममावास्यायां रविविधू तमश्च कृत्वा ततोऽर्केन्द्र-
देशान्तरादिस्पष्टीकरणैः स्फुटौ विधाय तिथिं च कृत्वा यथोक्तं नतकर्म च । तथा कृते सति
तिथ्यन्तकालिकौ तौ कार्यौ तमश्च । एवं चन्द्रग्रहणं ज्ञातुं पौर्णमास्यां च । यतस्ततो
ग्रहणक्रिया ॥ २ ।

वा० वा०—^१चन्द्रग्रहणं ज्ञातुं पूर्णिमान्तकालिकौ सूर्यग्रहणं ज्ञातुममान्तका-
लिकौ स्पष्टौ चन्द्रार्कौ कार्यौ राहुश्च कार्य^२ इत्याह—समगृहांशकलाविकलौ स्फुटा-
विति । समलवावयवावित्यत्र भचक्रार्द्धान्तरितावेवेति स्पष्टम् ॥ २ ।

इदानीमर्केन्द्रोः कक्षाव्यासार्धे आह—

नगनगाग्निनवाष्टरसा ६८९३७७ रवे रसरसेषुमहीषु ५१५६६ मिता विधोः ।

निगदितावनिमध्यत उच्छ्रितिः श्रुतिरियं किल योजनसंख्यया^३ ॥ ३ ।

वा० भा०—स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः—कक्षाध्याये चन्द्रार्कयोः किल कक्षे कथिते । किन्तु व्यासौ न कथितौ ।
ताविदानीं त्रैराशिकेन । यदि भनन्दाग्निमित ३९२७ परिधेः खगणसूर्ये १२५० मितो
व्यासस्तदा सार्धाद्रिगोमनुसुरान्धिमिता ४३३१४९७।३० कंकक्षायास्तथा सहस्रगुणितजिनराम-
संख्याया ३२४००० श्रन्द्रकक्षायाः क इति । फलं व्यासौ । तयोरर्धे एते श्रुतौ । इयं भूमध्यात्
कक्षाया उच्छ्रितिः ॥ ३ ।

१. चन्द्रग्रहे ईति ग पु० ।

२. कार्यमिति क ख पु० ।

३. अत्र भौमादिग्रहाणां नक्षत्राणाञ्च योजनकर्णः ।

भौमस्य गोकुरसषण्णवसूर्यसंख्या १२९६६१९

दन्ताभ्रषण्णपमिता १६६०३२ श्रुतिरिन्दुजस्य ।

पूज्यस्य नागगुणपञ्चरसाद्रिभूमि

नागा ८१७६५३८ श्र सपञ्चजस्त्रान्धियमान्धयोऽथ ४२४०८८ ॥

शुक्रस्य सूर्यतनयस्य कुससखाङ्कभूत्र्यभ्रदक्षमित २०३१९०७१ योजनकर्ण एवम् ।

नागाक्षषड्धमरसाग्निकुवेदसंख्यो ४१३६२६५८ नक्षत्रमण्डलभवश्रवणो निरुक्तः ॥

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

युद्धे चाप्यपसव्ये भवन्ति युद्धानि भूपानाम् ।

^१द्वावपि मयूखयुक्तौ विपुलौ स्निग्धौ समागमे भवतः ॥

तत्रान्योऽन्यं प्रीतिरिति समागमफलमुक्तम् । 'विपरीतात्मपक्षघ्नौ' इति कूट-
विग्रहफलमुक्तम् ।

^२युद्धं समागमो वा यद्यव्यक्तौ तु लक्षणैर्भवतः ।

भूवि भूभूतामपि तथा फलमव्यक्तं विनिर्देश्यम् ॥

इति सङ्करस्य वराहेण फलमुक्तम् ।

भौमादीनां नक्षत्राणां चन्द्रेण संयोगः समागम एव न युद्धम् । 'शशाङ्केनैव-
मेतेषां कुर्यात्संयोगसाधनम्' । वराहोऽपि—

^४इति शशिसमवायः कीर्तितो भग्नहाणाम्,

न खलु भवति युद्धं साकमिन्दोर्ग्रहर्क्षैः ॥

इति चन्द्रादीनां नक्षत्राणाञ्च सूर्येण कालांशाभ्यन्तरे यो योगः सोऽस्तमन-
संज्ञः । न समागमसंज्ञो नापि युद्धसंज्ञः । सूर्यसिद्धान्ते भौमादिग्रहाणामश्विन्यादिच-
क्षत्राणामन्येषाञ्चोदयास्तमनमुक्तम्—

अथोदयास्तमययोः परिज्ञानं प्रकीर्त्यते ।

^५दिवाकरकराक्रान्तमूर्त्तीनामल्पतेजसाम् ।

इति, अत्राल्पतेजसामिति वदता वक्रादिग्रहर्क्षाणामन्येषाञ्च तेजोमयमण्डलत्व-
मभ्युपगतमिति प्रतीयते । शक्रस्यान्यापेक्षया तेजसः^६ आधिक्यमिति कदाचिच्छुक्रस्य
दिवादर्शनमपि संभवति । केचित्त्वौपाधिकं तेजो गृहीत्वाल्पतेजसामित्युक्तमित्याहुः ।
अस्मिन्नपि पक्षे चन्द्रदर्शनवच्छुक्रदर्शनं दिवापि संभवत्येव एतदुक्तं प्रसक्त्यानुप्र-
सक्त्या ॥ ४३-६ ।

इदानीं योजनानां कलाकरणार्थमाह—

सूर्येन्दुभूमातनुयोजनानि त्रिज्याहतान्यर्कशशीन्दुकर्णैः ।

भक्तानि तत्कार्मुकलिप्तिकास्तास्तेषां क्रमान्मानकला भवन्ति ॥ ७ ।

वा० भा० — स्पष्टार्थम्—

अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । यदि योजनात्मकव्यासार्धं एतावन्ति बिम्बमानानि तदा त्रिज्या-
व्यासार्धे कियन्तीति फलानां चापानि लघुज्याभिप्रायेणोक्तानि ॥ ७ ।

१. वृ० सं० १७ अ० ११ श्लो० ।

२. वृ० सं० १७ अ० श्लो० ।

३. वृ० सं० १७ अ० ११ श्लो० ।

४. वृ० सं० १८ अ० ८ श्लो० ।

५. सू० सि० उद० १ श्लो० ।

६. तेजसाः इति ग पु० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

वा० भा०—स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः—रवेरग्रतो भार्धान्तरे क्रान्तिवृत्ते भूभा भ्रमति । अतः पौर्णमास्यन्ते भूभा-
चन्द्रौ समौ भवतः । किन्तु याम्योत्तरमन्तरं विक्षेपतुल्यं भवति । स विक्षेपश्छाद्यच्छादक-
बिम्बमध्ययोरन्तरम् । तद्यदा बिम्बार्धैक्यसमं तदा बिम्बप्रान्तयोर्योगमात्रं स्यात् । यदा यावता
मानैक्यार्धादूनं तावच्छाद्यबिम्बे छादकबिम्बं प्रविशति । अत उक्तं तत् स्थितिप्रमाणमिति । तत्
स्थितिं छाद्यबिम्बादधिकं यदा भवति तदा सर्वग्रहणमित्यपि सुगमम् ॥ ११ ।

इदानीं स्थितिमर्दाधंयोरानयनमाह—

मानार्धयोगान्तरयोः कृतिभ्यां शरस्य वर्गेण विवर्जिताभ्याम् ।

मूले खषट् ६० संगुणिते विभक्ते भुक्त्यन्तरेण स्थितिमर्दखण्डे ॥१२॥

वा० भा०—स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः—स्पर्शकाले तु बिम्बगर्भयोरन्तरं मानैक्यार्धम् । तच्च कर्णरूपं भवति ।
तत्र यः शरः सा कोटिः । कर्णकोट्योर्वर्गान्तरपदं भुजः । तच्च ग्राहकमार्गखण्डम् । तत्क्रमण-
कालायानुपातः । तच्चन्द्रार्कयोः प्रागगमनाद्भुक्त्यन्तरेण । यदि भुक्त्यन्तरतुल्यकलाभिः षष्टि
६० घटीरर्केन्द्व क्रामतस्तदा लब्धाभिर्भुजकलाभिः कियत् इति । फलं स्थित्यर्धघटिकाः । परं
स्पर्शकालशराज्ञानामध्यग्रहणशरेणैतत् कर्म कृतमतः स्थूलं स्थित्यर्धं जातम् ।

अथ मर्दाधंमुच्यते । यदा छादकेन छाद्ये समग्रे छन्ने संमीलनमानं तदा बिम्बगर्भयोरन्तरे
बिम्बार्धान्तरतुल्याः कला भवन्ति । ताश्च कर्णरूपाः । तस्मिन् काले यावान् विक्षेपस्तावती
कोटिस्त्योर्वर्गान्तरपदं ग्राहकवर्त्मखण्डं भवति । तत्रापि पूर्ववदनुपातेन घटिकात्मकः कालो
मर्दखण्डं भवति । सोऽपि स्थूलः ॥ १२ ।

इदानीं स्फुटीकरणमाह—

स्थित्यर्धनाडीगुणिता स्वभुक्तिः षष्ट्या ६० हता तद्रहितौ युतौ च ।

कृत्वेन्दुपातावसकृच्छराभ्यां स्थित्यर्धमाद्यं स्फुटमन्तिमं च ॥१३॥

१. अत्र बापूदेवोक्तं सकृत् प्रकारेण स्थित्यर्धयोरानयनं वक्ष्यमाणं मर्दखण्डयोरानयनं
ग्रासादिष्टकालानयनञ्च—

पूर्णान्तिकाले विधुमार्गणो यः स बाणसंज्ञो रविशीतरश्म्योः ।

यदेकनाडीभवभुक्तिलिप्तान्तरं भवेत् तच्च विशेषसंज्ञम् ॥

येन्दोरुदग्दक्षिणभुक्तिरेकघटीमवा सा शरवेगसंज्ञा ।

विशेषवर्गः शरवेगकृत्या युक्तो हरो बाणविशेषघातात्

लब्धस्य मानैक्यदलेन कृत्या हीनाद्वरान्मूलमनेन निघ्नम् ।

मानैक्यखण्डं शरवेगनिघ्नबाणेन चैतत् पृथगूनयुक्तम् ॥

हरोदधृतं स्पाशिकमौक्षिके ते घटीमुखे स्तः स्थितिखण्डके चेत् ।

संक्षीयमाणो विशिखोऽन्यथा तु ते मौक्षिकस्पर्शमवे क्रमात् स्तः ॥

इत्यञ्च मानान्तरखण्डतुल्यं मानैक्यखण्डं परिकल्प्य साध्ये ।

स्थित्यर्धके ते किल मर्दखण्डे ज्ञेये सुसूक्ष्मे ग्रहणप्रवीणैः ॥

ग्रासोनितं मानदलैक्यमेवं प्रकल्प्य मानैक्यदलं कृताभ्याम् ।

स्थित्यर्धकाम्यां रहिते स्वकीयस्थित्यर्धके स्तः पृथगिष्टकालौ ॥

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

वा० भा०—मध्यग्रहणकाले ग्रहस्य त्रिप्रश्नोक्त्या शङ्कः साध्यः । स शङ्कुस्त्रिज्यया भक्तः । फलं सार्धद्वियुक्तमङ्गुललिसिका भवन्ति । अथोन्नतघटिका ग्रहस्य दिनार्धघटीभिर्भक्ताः फलं सार्धद्वियुक्तं सुखार्थं स्थूला अङ्गुललिसिका भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः—गगनमध्यस्थं यद्ग्रहबिम्बं तस्य निखिलकरनिकरपिहितपरिधित्वात् किञ्चित् सूक्ष्मं दृश्यते । अथोदये क्षितिजस्थं भूध्यवहिततत्करनिकरं विशालमिव प्रतिभाति^१ । तत् सूक्ष्मत्वं विशालत्वं चोपलब्ध्या बुद्धिमद्भिः कल्पितम् । तच्च गगनमध्ये सार्धत्रिकलं ३ । ३० । उदये सार्धद्विकलं २ । ३० अङ्गुलं कल्पितम् । अवान्तरेऽनुपातेन । यदि त्रिज्यातुल्ये शङ्कावङ्गुललिसान्तरं रूपं १ लभ्यते तदेष्टेन किमिति । फलं सार्धद्वियुक्तमङ्गुललिसिकाः स्युरित्युपपन्नम् । अथवा स्थूलोऽनुपातः । यदि दिनार्धतुल्याभिरुन्नतघटिकाभी रूपं^१ लभ्यते तदेष्टाभिः किमिति ॥ २४ ।

इदानीं वलनादीनामङ्गुलीकरणमाह —

आभिर्विभक्ता वलनेषुबिम्बदोश्छन्नलिप्ता स्युरथाङ्गुलानि ।

शरा यथाशा ग्रहणे खराशोश्चन्द्रग्रहे व्यस्तदिशस्तु वेद्याः ॥ २५ ।

वा० भा०—आभिरङ्गुलकलाभिर्वलनविक्षेपबिम्बच्छन्नभुजकोटिकर्णा भाज्याः । फलान्यङ्गुलानि भवन्ति । इह रविग्रहणे शरा यथागतदिश एव । चन्द्रग्रहणे तु व्यस्तदिशो ज्ञातव्याः ।

अत्रोपपत्तिः—अङ्गुलकरणे तु कथितं व । शराग्रे हि चन्द्रः शरमूले भूभाऽतश्चन्द्रविक्षेपादन्यदिशि भूभा वर्तते । तत्स्थानज्ञानार्थं चन्द्रग्रहणे व्यस्तदिशः शरा वेद्या इत्युपपन्नम् ॥ २५ ।

इदानीं परिलेखमाह—

ग्राह्यार्धसूत्रेण विधाय वृत्तं मानैक्यखण्डेन च साधिताशम् ।

बाह्येऽत्र वृत्ते वलनं ज्यकावत् प्राक्चिह्नतः स्पर्शभवं हिमांशोः ॥ २६ ।

सव्यापसव्यं खलु याम्यसौम्यं मौक्षं तदा पश्चिमतश्च देयम् ।

रविग्रहे पश्चिमपूर्वतस्ते विक्षेपदिक्चिह्नत एव माध्यम् ॥ २७ ।

सूत्राणि केन्द्राद्वलनाग्रसक्तान्यङ्गुलान्यतः स्पर्शविमुक्तिवाणौ ।

ज्यावन्निजाभ्यां वलनाग्रकाभ्यां देयौ यथाशावथ मध्यवाणः ॥ २८ ।

१. अत्र श्रोपतिः—

द्रष्टा महीव्यासदलेन यस्मात् समुच्छ्रितस्तिष्ठति भूमिपृष्ठे ।

नभस्थमानोर्निकटस्ततस्तं प्रभाकरं सूक्ष्ममवेक्षतेऽसौ ॥

पिधीयते भानुवपुर्मयूखैः समन्ततः पङ्कजकर्णिकेव ।

तत्केसरैरम्बरमध्यवर्ती निरीक्ष्यते तेन च सूक्ष्ममूर्तिः ॥

वसुधारागोलनिरुद्धधामा दूरस्थितोऽयं सुखदृश्यबिम्बः ।

महीजवृत्तोपगतो विवस्वानतो महान् भात्यरुणो विरश्मिः ॥

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

वा० भा०—अत्र रविग्रहणे बिम्बवलनभुजकोट्यादीनामानयनं शशाङ्कग्रहणोक्तं वेदितव्यम् । किंत्वत्र भुजसाधने विशेषः । अत्र पूर्वानयनेन यो भुज आगच्छति । असौ तत्कालस्फुटशरजनितेन स्थित्यर्धेन गुण्यः स्फुटेन स्थितिखण्डकेन भाज्यः । स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण भाज्य इत्यर्थः । फलं स्फुटो भुजो भवति ।

अथ ग्रासाच्च कालानयने फलं यदिति ।

ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गाद्विक्षेपकृत्या रहितात् पदं यत् ।

गत्यन्तरांशैर्विहृतमिति

यत् फलं लभ्यते तस्य स्फुटीकरणम् । तत् फलं स्फुटेन स्थित्यर्धेन स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण गुणितं तत्कालस्फुटशरजनितेन स्थित्यर्धेन भक्तं स्फुटं भवति । तत् स्वस्थित्यर्धाच्छुद्धमिष्टकालो भवति । स च स्पर्शादग्रतो मोक्षात् पृष्ठतः । तस्मिन् काले नतिसंस्कृतं शरं पुनः कृत्वा 'ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गाद्विक्षेपकृत्येत्यादिना फलं साध्यम् । तत् फलं पुनः स्फुटं कर्तव्यम् । एवं यावदिष्टकालः स्फुटो भवति तावदसकृत्कर्म ।

अत्रोपपत्तिः—भुजानयने पूर्वोक्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते । यथा चन्द्रग्रहणे स्थित्यर्धं शरमानैक्यार्धयोर्वर्गान्तरादुद्भूतं तथेहाप्यानीतम् । तदस्फुटम् । लम्बनसंस्कारे कृते स्पर्शमध्यग्रहकालयोरन्तरं तत् स्फुटं स्थित्यर्धम् । लम्बनान्तरसंस्कृतमित्यर्थः । भुजो हि स्थित्यर्धसम्बन्धेनागच्छति । यथा चन्द्रग्रहे मध्यममेव स्थित्यर्धम् । तत्सम्बन्धेन यादृशो भुजस्तत्रागच्छति तादृशेनेहापि भवितव्यम् । वासनायास्तुल्यत्वात् । अथ च वीष्टेन निष्णाः स्थितिखण्डकेनेत्येवं यदानीं प्रते तदा स्फुटस्थित्यर्धं वीष्टं कृत्वा गणक आनयति तदा स्फुटस्थित्यर्धसम्बन्धो भुजः स्यात् । असावसम्यक् । अतस्तस्य तत्कालस्फुटशरजनितस्थित्यर्धसम्बन्धीकरणायानुपातः । यदि स्फुटस्थित्यर्धेनैतावान् भुजस्तदा तत्कालजनितस्फुटशरभ्रस्थित्यर्धेन किमिति । फलं स्फुटो भुजो भवति । एतदेव विपरीतं कर्म ग्रासात् कालानयने । यतो ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गादित्यादिना यत् फलमागच्छति तन्मध्यमं स्थित्यर्धं वीष्टम् । तत् स्फुटस्थित्यर्धाद्यावद्विशोध्यते तावदसम्यगिष्टं भवति । अतस्तस्य फलं य स्फुटस्थित्यर्धपरिणामायानुपातः । यदि मध्यमस्थित्यर्धेनैतावत् फलं तदा स्फुटस्थित्यर्धेन कियदिति । अत्र यत्लभ्यते स्फुटं फलं तस्मिन् स्फुटस्थित्यर्धाच्छोधिते स्फुटमिष्टमवशिष्यत इत्यर्थः ।

इदानीं चाद्योक्तद्वारेण विशेषोऽभिधीयते व्याख्यायते च—

शशिदृक्क्षेपार्थं यद्वित्रिभलग्नेषुणात्र संस्करणम् ।

जिष्णुजमतं तदुक्तं न मन्मतं वच्मि युक्तिमिह ॥१॥

यत्राक्षोजिनभागास्तत्राकेंद्रं तुलादिगावुदये ।

पातः किल गृहषट्कं सममण्डलवत् तदापवृत्तं स्यात् ॥२॥

अर्कालम्बितचन्द्रो न जहात्यपमण्डलं ह्यविक्षिप्तः ।

वित्रिभशरसंस्कारान्नतिरत्रायाति सा व्यर्था ॥३॥

अत्र रविदृक्क्षेपधनुर्वित्रिभलग्नोत्थशरेण संस्कृतं शशिदृक्क्षेपधनुर्भवतीति यदुक्तं तद्वत्तु-
गुप्तस्य मतं न मन्मतम् । तदयुक्तमिव प्रतिभातीति भावः । तत् कथमयुक्तमिति तदर्थमाह ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

अत्रोपपत्तिः—क्रान्त्यग्रात् किल शरो भवति । शराग्रे ग्रहः । क्रान्तिः शरेण संस्कृता स्फुटा भवति । अत्र गणितागतेनैव शरेण क्रान्तिः स्फुटा क्रियते तदयुक्तम् । यतः क्रान्ति-विषुवन्मण्डलात् तिर्यग्ध्रुवाभिमुखी । विक्षेपस्तु क्रान्तिमण्डलात् तिर्यग्ध्रुपः कदम्बाभिमुखः । यथोक्तं गोले—

सर्वतः क्रान्तिसूत्राणां ध्रुवे योगो भवेद्यतः ।

विषुवन्मण्डलप्राच्या ध्रुवे याम्या तथोत्तरा ॥

सर्वतः क्षेपसूत्राणां ध्रुवाज्जिनलवान्तरे ।

योगः कदम्बसंज्ञोऽयं ज्ञेयो वलनबोधकृत् ॥

तत्रापमण्डलप्राच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा ।

कदम्बभ्रमवृत्तं चेति ।

अतो विक्षेपः कदम्बाभिमुखो भवति । ध्रुवाभिमुख्या क्रान्त्या सह कथं तस्य भिन्न-विषयस्य योगवियोगावुचितौ । तयोर्यद्विन्नदिक्त्वं तदायनवलनवशात् ।

अथ तद्गोलोपरि प्रदर्श्यते । यथोदितं गोलं विरचय्य क्रान्तिवृत्ते यद्ग्रहचिह्नं तस्मात् परितो नवतिभागान्तरेऽन्यत् त्रिज्यावृत्तं निवेश्यम् ।

अथ ग्रहचिह्नाद्ध्रुवोपरिगामिसूत्रं तस्मिन् वृत्ते यत्र लगति तत्कदम्बयोरन्तरमायनं वलनमतस्तस्य ज्या भुजः । ग्रहचिह्नकदम्बयोरन्तरस्य ज्या त्रिज्या स कर्णः । तयोर्वर्गान्तरपदं कोटिः । सा च यष्टिसंज्ञा । क्रान्त्यग्राद्विक्षेपः कदम्बाभिमुखः कर्णरूपः । तस्य कोटिरूपकरणा-यानुपातः । यदि त्रिज्याकर्णं यष्टिः कोटिस्तदा शरकर्णं का । फलं क्रान्तिसंस्कारयोग्यो विक्षेपो भवति । तेन संस्कृता क्रान्तिः स्फुटा । विक्षेपाग्रस्थस्य ग्रहस्य विषुवन्मण्डलस्य च यद्याम्योत्तरमन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिरुच्यते । अथानुकल्पेऽपीयमेव वासना । अत्र सत्रिराशि-ग्रहक्रान्तिज्या भुजस्थाने कल्पिता स भुजः । तद्द्युज्या यष्टिस्थाने कल्पिता सा कोटिः । तत्रापि त्रिज्या कर्ण इति सर्वमुपपन्नम् ॥ ३ ।

वा० वा०—अथ ग्रहच्छायाधिकारो व्याख्यायते । ननु शङ्क्वादिवस्तुना लोकस्य कियत्यपि प्रदेशेऽवरुद्धे^१ लब्धात्मकं तमः छाया शब्देनोच्यत इति प्रागभि-हितम् । यदि पृथिव्यां सौरालोकवद्ग्रहालोकः सर्वत्र स्यात्तदा शङ्क्वादिना क्वचित्त-दवरोधो भवेत् । अत्र ग्रहालोकप्रचारो दिवसे वा रात्रौ वा भवति । नाद्यः प्रबल-सौरालोकेन दुर्बलग्रहालोकविषयापहारबाधाच्चन्द्रालोकवद्ग्रहालोकप्रचारादर्शत्वात्^२ । न द्वितीयः । दृश्यचन्द्ररात्रिभागे चन्द्रबिम्बप्रतिफलितकतिपयार्ककिरणवशजनित-चन्द्रालोकेन प्रबलेन ग्रहालोकप्रचारबाधात् । अदृश्यचन्द्ररात्रिभागेऽपि ग्रहालोक-प्रचारादर्शनाभावाच्च । दूरस्थत्वाद्भूमण्डले भग्राणां नालोकप्रचारो दृश्यते दृश्यमाना-तिदूरस्थदीपालोकप्रचारादर्शनवत् । अत एव स्फुरदंशुजालशुक्रालोकप्रचारः कदाचिद्भवत्येव । तस्माद् ग्रहच्छायासाधनाधिकारो नारम्भणीय इति चेत्तत्राग्रे वक्ष्यते—

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^२

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽस्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

समर्थयन्ते । तेऽप्येतेनैव निरस्ताः । तस्माज्जलं भूमेराधारो न भवतीत्याशयेनाह—
नान्याधार इति ।

बौद्धास्तु भूमिः प्रत्यहमधो गच्छतीत्याहुस्तन्मतनिरासार्थमाह—वियति नियतं
तिष्ठतीति । बौद्धमतमनूयाचार्येण दूषितम् ।

भपञ्जरस्य भ्रमणावलोकादाधारशून्या कुरिति प्रतीतिः ।

खस्थं न दृष्टं च गुरु क्षमातः खेऽधः प्रयातीति वदन्ति बौद्धाः ।

द्वौ द्वौ रवीन्दू भगणौ च तद्वदेकान्तरौ तावुदयं व्रजेताम् ॥

यदब्रुवन्नेवमनम्बराद्या ब्रवीम्यतस्तान् प्रतियुक्तियुक्तम् ।

भूः खेऽधः खलु यातीति बुद्धिबौद्ध मुधा कथम् ।

जाता यातं तु दृष्ट्वापि खेऽधः क्षिप्तं गुरुक्षितिम् ॥

किं गण्यं तव वैगुण्यं द्वैगुण्यं यो वृथाकृथाः ।

भार्केन्दूनां विलोक्याह्नि ध्रुवमत्स्यपरिभ्रमम् ॥ इति ॥

भूमेरधोगमनस्वीकारे स्वीकृतायामपि तादृशाकर्षणशक्तौ भग्रहकक्षान्तर्गतत्व-
मनुभूयमानमपि कतिचिद्विषयैर्भकक्षामतीत्याधिकाधो गमनसम्भवेन भवन्मते न स्यात् ।
ग्रहनक्षत्राणां क्षितिजादुपरि यावत्कालं स्थितिस्तावत्कालमधः प्रायशःस्थित्युपलम्भेन,
रात्रौ भवक्राद्धर्शनेन निशामुख-निशान्तयोः सर्वनक्षत्रदर्शनात् सूर्याक्रान्तनक्षत्रोदया-
त्क्रमेण स्वस्वोदयकालेनोदितसप्तविंशतिनक्षत्राणां नाक्षत्रषष्टिघटीषूदयदर्शनात् । सोऽयं
रव्यादिको ग्रहस्तदिदमश्विन्यादिनक्षत्रमिति प्रत्यभिज्ञातश्च भार्केन्दूनां द्वैगुण्यमयुक्तम् ।

मेरोश्चतुःस्तम्भनिभत्वस्वीकारोऽपि ।

उदगयं ननु मेरुस्थांशुमान् कथमुदेति च दक्षिणभागतः ।

इति दूषणेन एकान्तरौ तावुदयं व्रजेतामिति यदुक्तं तदप्ययुक्तम् । किञ्च रसषट्-
पलांशविषये मेषादावुदिते सूर्यद्वयं क्रान्तिवृत्तस्थनक्षत्राणां युगलञ्च न दृश्यते तेनापि
द्वैगुण्यमयुक्तम् ।

किञ्च चतुर्विंशतिसम्मितराशियुक्तक्रान्तिवृत्तस्य गोले निवेशनायोगान्नाडी-
मण्डलक्रान्तिमण्डलसंपातचतुष्टयासंभवाद् द्वैगुण्यमयुक्तम् । एवमाद्ययुक्तं प्रलपता बौद्धेन
भूमेरधोगमनं स्वीकृतम् तन्निरासार्थमुक्तं “वियति नियतं तिष्ठतीति ।

ये तु पुराणार्थमजानन्तः पौराणिकम्मन्या भूरधः प्रदेशे शेषकूर्मवराहदिग्ग-
जादिपरम्पराधारधृतेत्याहुस्तन्निरासार्थमाह—स्वशक्त्या तिष्ठतीति ।

आचार्य एव “मूर्त्तो धर्त्ता इत्यनेन निराकरिष्यते । पञ्चमहाभूतमयस्तारागण-
पञ्जरे महीगोलः । खेऽयस्कान्तान्तो लोह इवावस्थितो वृत्त इति वराहेण तारागण-
शक्त्या भूमेराकाशस्थितत्वमुक्तम् ।

केनचित् ध्रुवद्वयशक्त्यान्तरिक्षस्थितत्वमुक्तम् । प्राण्यदृष्टवशेन केचिदन्तरि-
क्षस्थितत्वम् ।

नह्यात्मनां भवति कर्मफलोपभोगः ।

कायं विनैव स च धारकसव्यपेक्षः ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

वस्तुतस्तु पञ्चविंशतिकोटिमिते विस्तारे भूवृत्तेऽष्टसप्ततिकोटिमितपरिमाणं भवति । केचित्तु दशकोटिमिता काञ्चनभूमिः स्वाद्दकान्तादुभयत्रेति वदन्ति । तेन पञ्चकोटिमितैव काञ्चनभूमिरेकस्मिन् प्रदेशे भवति । मानसोत्तरपर्वतान्तात् कतिचिद्योजनानि सप्तद्वीप-सप्तसागरपरिमाणे प्रागुक्ते संयोज्य पञ्चकोटियोजनमिव संयोज्य जम्बूद्वीपमध्याद्भूमिपरिध्यन्तं चतुर्दिक्षु कोट्यष्टकमितान्येव योजनानि व्यावर्णयन्ति । तेन षोडशकोटियोजनमितव्यासः पञ्चाशत्कोटिमितभूपरिधिश्च भवति ।

भारते भीष्मपर्वणि तु जम्बूद्वीपप्रमाणं लक्षमितम् । ततः क्षारसमुद्रो लक्षद्वयात्मक इत्यादि यदुक्तं तद् वामनपुराणाभिप्रायेण । तथा च वामनपुराणे—

तल्लक्षयोजनानाञ्च प्रमाणेन निगद्यते ।

ततो जलनिधी रौद्रो बाह्यतो विगुणः स्थितः ॥१॥

चत्वारिंशदिमाः कोट्यो लक्षाश्च नर्वातः स्मृताः ।

जम्बूद्वीपं समारभ्य यावत् क्षीराब्धिरुत्तमः ॥२॥

कोट्यश्चतस्रो लक्षाणां द्वौ पञ्चाशच्च राक्षस ।

पुष्करद्वीपमानोऽयं तावदन्तं तथा दिवि ॥ ३ ॥

लक्षमण्डकटाहेण समन्तादभिपूरितम् ।

एवं द्वीपास्त्वमे सप्त पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ॥ ४ ॥

सूर्यसिद्धान्ते पञ्चसहस्रयोजनोऽयं भूपरिधिरभिहितः । अनयोः पुराण-सिद्धान्ताभिहितभूगोलपरिमाणयोः स्मृतित्वाविशेषेणागमप्रामाण्यतुल्यत्वेऽपि केवलव्यतिरेक्यनुमानापरपययेण त्रैराशिकेन स्वमतं दृढयन्नाह—

पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात्तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किम् ।

चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम् ॥

भूः पञ्चसहस्रयोजना मध्यरेखास्थचतुर्दशयोजनान्तरे लवोन्मितध्रुवोन्नत्यन्तरजनकत्वे सति चक्रांशमितपरान्तरजनकत्वादयन्नैवं यथाक्षेत्रमिति । देशान्तरघटिका देशान्तरयोजनानि च ज्ञात्वायद्येताभिर्घटीभिरेतानि योजनानि तदा षष्टिघटीभिः किमिति स्पष्टभूपरिधियोजनानि भवन्ति । तानि त्रिज्यागुणानि लम्बज्याभक्तानि भूपरिधियोजनानि भवन्ति । भूः पञ्चसहस्रयोजना मध्यरेखातः पूर्वतो दशयोजनान्तरे सप्तत्रिंशसप्तपलोन्मितं प्रति रव्युदयान्तरजनकत्वे सति षष्टिघटीमितपरान्तरजनकत्वाद् यन्नैवं तन्नैवं यथाक्षेत्रमिति । उज्जयिन्यां सार्द्धद्वविंशतिमितपलांशाः । ते तु चक्रांशानां षोडशांशमिता इति लङ्कातो भूपरिधिषोडशांशे उज्जयिनी स्यात् । लङ्काऽवन्त्यन्तरं षोडशगुणं भूपरिधिः स्यात्पुराणे किमित्यधिक उक्त इत्याह—

निरक्षदेशात् क्षितिषोडशांशे भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् ।

तदन्तरं षोडशसंगुणं स्याद्भूमानमस्माद्बहु किं तदुक्तम् ॥

अस्मदुक्तभूपरिधिसाधितशृङ्गोन्नत्यादिगणितं संवदति नान्यसाधितमिति स्वोदितभूपरिधिप्रामाण्यमन्वयव्यतिरेकसिद्धमस्तीत्याहुर्गणितप्रवर्तका इत्याह—

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

वृत्तं सप्तव्यासमितमिति प्रसिद्धम् । तत्रास्मिन् द्वाविंशतिमितपरिधौ द्वाविंशतिचिह्नानि कृत्वा वृत्तमध्यात् प्रतिचिह्नं व्यासार्द्धदैर्घ्याणि सूत्राणि वप्रसार्याणि । वृत्तार्द्धे परिधि-
द्वाविंशत्यंशविस्ताराणि वृत्तव्यासार्द्धमितदैर्घ्याणि । यान्येकादशशकलानि तेषु
वृत्तार्द्धन्तरस्थैकादशशकलानि तथा योज्यानि यथा द्वयोर्द्वयोयोगे परिधिद्वाविंशत्यं-
शमितभुजं वृत्तव्यासार्द्धमितकोटिकश्च आयतं स्यात् । एवमेकादशायतानि क्षेत्राणि
भवन्ति । आयते भुजकोटिघातः फलमित्येकस्मिन्नायतक्षेत्रे परिधिव्यासघातचतुश्चत्वारिं-
शदंशः फलम् । इदमेकादशगुणं वृत्तफलं स्यादिति “वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः
फलं” शोभनमुक्तम् ॥ ५२ ।

लल्लोक्तस्य नगशिलीमुखबाणभुजङ्गमेत्यादेर्भूपृष्ठफलस्य^२ दूषणमाह—

दुष्टं कन्दुकपृष्ठजालवदिलागोले फलं जल्पितं
लल्लेनास्य शतांशकोऽपि न भवेद्यस्मात् फलं वास्तवम् ।
तत् प्रत्यक्षविरुद्धमुद्धतमिदं नैवास्तु वा वस्तु वा
हे प्रौढा गणका विचारयत तन्मध्यस्थबुद्ध्या भृशम् ॥५३॥

वा० भा०—यत्तल्लोक्तं भूपृष्ठफलं तदुद्धृतम् । यतस्तदुक्तफलस्य शतांशकोऽपि वास्तवं
पारमार्थिकं फलं न भवति । अत्यन्तं दुष्टमित्यर्थः । कुतो यतस्तत् प्रत्यक्षविरुद्धम् । प्रत्यक्ष-
बाधो हि महादूषणम् । अथात्मन औद्धत्याशङ्कां परिहरन्नाह । इदं मनुक्तं नैवोद्धतं किन्तु वस्तु
परमार्थः । अथवा किं शपथपरिहारेण । उद्धतमस्तु वा वस्तुवास्तु वा । हे प्रौढा गणका मध्यस्थ-
बुद्ध्या विचारयत भृशमित्यर्थम् ॥ ५३ ॥

अथ सद्युक्तिः ।

यत् परिध्यर्धविष्कम्भं वृत्तं कृत्तं किलांशुकम् ।
तेनार्धश्छाद्यते गोलः किञ्चिद्वस्त्रेऽवशिष्यते ॥५४॥
गोलक्षेत्रफलात् तस्माद्वस्त्रक्षेत्रफलं यतः ।
सार्धद्विगुणितासन्नं तावदेवापरे दले ॥५५॥
एवं पञ्चगुणात् क्षेत्रफलात् पृष्ठफलं खलु ।
नाधिकं जायते तेन परिधिघ्नं कुतः कृतम् ॥५६॥

१. ली० क्षे० ४१ श्लो० ।

२. लल्लः—

नगशिलीमुखबाणभुजङ्गमज्वलनवह्निरसेषुगजाश्विनः २८५६३३८५५७ ।

कुवलयस्य बहिः परियोजनान्यथ जगुः खलु कन्दुकजालवत् ।

शि० धी० गो० भृगो० ११ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽस्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

एवं वप्रफलं तत् स्याद्गोलव्याससमं यतः ।

परिधिव्यासघातोऽतो गोलपृष्ठफलं स्मृतम् ॥६१॥

वा० भा०—अत्राभीष्टे कस्मिंश्चिदग्रन्थे यावन्ति ज्यार्धानि तत्संख्या चतुर्गुणा । तन्मितः किल गोले परिधिः कल्प्यः । यथामलकगोलपृष्ठे मुखबुध्नगरेखाभिः सहजाभिर्विभक्ता वप्रका दृश्यन्ते । तथाभीष्टे गोलपृष्ठे मस्तकात् तलगरेखाभिः कल्पितपरिधिसंख्यान् वप्रकान् प्रकल्प्यैकस्मिन् वप्रे क्षेत्रफलं साध्यम् । तद्यथा । इह किल धीवृद्धिदे चतुर्विंशतिज्यार्धानि । अतः षण्णवतिहस्तमितो गोले परिधिः कल्पितः । प्रतिहस्तमूर्ध्वाधो रेखाभिस्तावन्तो वप्रकाश्च कृताः । तत्रैकस्य वप्रकस्यार्धं हस्तान्तरे हस्तान्तरे तिर्यग्रेखाः कृत्वा ज्यासंख्यानि चतुर्विंशतिः खण्डानि कल्पितानि । तत्र जीवाः पृथक् पृथक् त्रिज्याभक्तास्तिर्यग्रेखाप्रमाणानि भवन्ति । तत्राधस्तनी रेखा हस्तमात्रा । उपरितन्यस्तु ज्यावशेन किञ्चित् किञ्चिन्म्यूनाः । सर्वत्र हस्तमित एव लम्बः । लम्बगुणं कुमुखयोगार्धमिति खण्डफलान्यानीयैकीकृतानि । तद्वप्रकारार्धं फलम् । तद्विगुणमेकस्मिन् वप्रके फलं भवति । तत्साधनार्थमिह सूत्रमिदम् । सर्वज्यैक्यं त्रिज्यार्धहीनमित्यादि । अत्र सर्वज्यानां शरनेत्रबाहव इत्यादीनामेक्यं^१ सुरयमकृतबाणतुल्यम् ५४२३३ । एतत् त्रिज्यार्धेनोनं जातं मनुतत्त्वपञ्चमितम् ५२५१४ एतत् त्रिज्यार्धभक्तं जातमेकवप्रके क्षेत्रफलं व्याससमम् ३० । ३३ । यत एतावानेव षण्णवतिपरिधेर्गोलस्य व्यासः स्यात् ३० । ३३ । परिधितुल्यकाश्च वप्रका इति परिधिव्यासघातो गोलपृष्ठफलमित्युपपन्नम् । तथा चोक्तमस्मत्पाटीगणिते—

वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं तत् क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम् ।

गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिध्नं षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम् ॥

गोलपृष्ठफलस्य व्यासगुणितस्य षडंशो घनफलं स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः—पृष्ठफलसंख्यानि रूपबाहूनि व्यासार्धतुल्यवेधानि सूचीखातानि गोलपृष्ठे प्रकल्प्यानि सूच्यग्राणां गोलगर्भे संपातः । एवं सूचीफलानां योगो घनफलमित्युपपन्नम् । यत् पुनः क्षेत्रफलमूलेन क्षेत्रफलं गुणितं घनफलं^२ स्यादिति । तत् प्रायश्चित्तवेदाचार्यः परमतमुपन्यस्तवान् ॥ ५८-६१ ॥

१. अत्र बापूदेवोक्ता सर्वज्यैक्यानयनप्रकाराः—

आद्यचापदलकोटिदोर्ज्ययोः संयुतिस्त्रिमगुणार्धसङ्गुणा ।

आद्यचापदलजीवया हृता स्यात् स्फुटा सकलशिञ्जनीयुतिः ॥

आद्यचापदलयुक्शरवेदांशज्यका शरयुगांशगुणघ्नी ।

आद्यचापदलमौर्विकया वा भाजिता भवति सर्वगुणैक्यम् ॥

यद्वा । क्रमोत्क्रमज्यायुतिराद्यचापोद्भवा त्रिमौर्व्या गुणिता विभक्ता ।

द्विधन्याद्यचापोत्क्रमजीवया स्यात् सर्वज्यैक्यं सुखतोऽतिसूक्ष्मम् ।

एवमष्टत्रिवेदाग्निव्यासार्धे या जिनज्यकाः ।

साग्राः सूक्ष्मास्तदैक्यं स्यान्नन्दद्विद्वियुगेषवः ५४२२९ ॥

अत्र ज्यैक्यानयनप्रसङ्गादुत्क्रमज्यैक्यानयनम्—

सैकज्यासङ्ख्याघ्नी त्रिज्या सर्वज्यैक्येन । हीना स्यात् सर्वोत्क्रमजीवानां संयुतिः स्पष्टा ॥

२. इदं स्वचतुर्थांशोनं वास्तवासन्नं भवति ।

वा० वा०—प्रकारान्तरेणाह—गोलस्य परिधिः कल्प्य इति । तत्रैकवप्रक्षेत्र-
फलमिति । अत्र षण्णवति वप्रका भवन्ति । वप्रकाद्धे समान्तरेण चतुर्विंशतिरेखा-
स्तिर्यक् कार्याः । ता एव जीवास्तत्त्वाश्विमुखाः कल्प्याः । वप्रकाद्धे त्रिज्या कल्पिता ।
तिर्यग्रेखयोरन्तरं सर्वत्र परिधिषण्णवत्यंशो रूपमितः कल्पितः । अत्र सर्वत्र रूपमित
एव लम्बः ।

लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम् ।

इति फलमानेयम् । त्रिज्यया रूपं लभ्यते तदेष्टतत्त्वाश्विमुखया जीवया किमिति
चतुर्विंशतिजीवानां प्रत्येकं सम एव हरः कृतः । तत्र वप्रकाद्धेप्रथमशकले मुखं शून्यं
भूतत्त्वाश्वितुल्येति प्रथमजीवाद्धेफलमागतम् । द्वितीयशकले तु प्रथमद्वितीयजीवा-
योगाद्धे फलम् । योगाद्धेमर्धयोगतुल्यमिति फलद्वययोगो जातः । प्रथमसम्पूर्णजीवायुक्त-
द्वितीयजीवाद्धेतुल्यस्त्रिज्याहरस्योभयत्र तुल्यत्वात् । एवं तृतीयशकलादिषु पृथक्
फलान्यानीय पूर्वफलेषु संयोज्य फलयोगो ज्ञातव्यः । चतुर्विंशतिमितशकले त्रयो-
विंशति जीवाद्धेयुक्तं चतुर्विंशतिजीवाद्धेपरपर्यायं त्रिज्याद्धे भवति । इदं त्रयोविंश-
तिमितसकलक्षेत्रफलयोगे द्वाविंशतिसम्पूर्णजीवायोगयुक्तत्रयोविंशतिजीवाद्धेमिमे योजितं
जातं सर्वज्यैक्यं त्रिभज्याद्धेहीनम् । अत्र प्रागुक्तयुक्तया त्रिज्या हरोऽस्ति । इदं वप्रकाद्धे-
जातम् । द्विगुणं वप्रफलं स्यादिति गुणहरौ गुणेनापवर्त्य त्रिज्याद्धेभाजितमित्युक्तम् ।
वप्रफलं गोलव्याससममुत्पन्नम् । यद्वैकवप्रे गोलव्यासतुल्यं फलं तदा गोलपरिधि-
तुल्यवप्रैः किमिति जातं परिधिव्यासघाततुल्यं गोलपृष्ठफलमित्याह—एवं वप्रफलं
तत्स्यादिति । “दुष्टं कन्दुकपृष्ठजालवदिला गोले फलं जल्पित” मिति यदुक्तं पूर्वं तत्सर्वं
शोभनम् ।

अत्राचार्येण यद्भूपृष्ठफलमुक्तं तल्ललोक्तभूपृष्ठफलदूषणार्थमेव । घनाख्य-
फलस्य न कोऽप्युपयोग इति तन्नोक्तम् ।

ननु पाटीगणितेऽपि—

१मुखे दशद्वादशहस्ततुल्यं विस्तारदैर्घ्यं च तले तदद्धम् ।

यस्याः सखे सप्तकरश्च वेधः का खातसंख्या वद तत्र वाप्याम् ॥

इति प्रश्नस्य

२मुखज-तलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्भिः ।

क्षेत्रफलं सममेवं खाते घनहस्तसंख्या स्यात्—

इत्युत्तरस्य क उपयोग इति चेत् । घनहस्तखातानुसारेण कर्मकारजनवेतनज्ञानं
प्रयोजनम् । अस्यां वाप्यां कियद् घनहस्तं जलं मानमिति प्रयोजनानि बहूनि सन्ति ।
न तथा भूमावस्ति प्रयोजनम् । यत्र खाते विस्तारदैर्घ्यवेधाः भिन्ना एवोपलभ्यन्ते
तद्विषमचतुरस्रादिखातम् । विषमचतुरस्रखाते.—

१. ली० खा० २ सू० १ उदा० ।

२. ली० खा० २-३ सू० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सौरान्मासादैन्दवः स्याल्लघीयान् यस्मात् तस्मात् संख्यया तेऽधिका स्युः ।
चान्द्राः कल्पे सौरचान्द्रान्तरे ये मासास्तज्जैस्तोऽधिमासाः ॥ १११ ॥

वा० भा०—अत्र द्वितीयश्लोकस्तावत् प्रथमं व्याख्यायते । सौरान्मासादैन्दवो मासो
यती लघुरतः कारणात् कल्पे सौरमाससंख्यायाश्चान्द्रमाससंख्याधिका भवति । यथा धान्य-
राशिमानेऽष्टसेतिकाहारमितेः षट्सेतिकाहारमितिरधिका भवतीति बालैरपि बुध्यते । यावन्त-
श्चान्द्रमासाः कल्पेऽधिका भवन्ति तत्संख्याधिसंख्या तज्जैः कल्पिता । तत्र कियद्भिः सौरैरे-
कोऽधिमासो भवतीति युक्तिरच्यते । चान्द्रोऽसौराण्येन हृतात् तु चान्द्रादिति । सौरमासकु-
दिनेभ्यश्चान्द्रमासकुदिनेषु शोधितेषु शेषं दिनस्थाने पूर्णमधश्चतुष्पञ्चाशदघटिकाः सप्तविंश-
तिः पलानि सावयवानि ० । ५४ । २७ । ३१ । ५२ । २० । एकस्मिन् सौरमास इदं
सौरचान्द्रान्तरं कुदिनात्मकम् । युगस्यादेरूपयैकस्मिन् वर्शान्ते प्राप्त एकश्चान्द्रमासः पूर्ण-
स्तदनन्तरं चतुष्पञ्चाशदघटिकाभिः सावयवाभिसंध्यमाकस्य दृषभसंक्रान्तिस्तत्र रविमासः
पूर्णस्ततोऽन्यस्मिन् वर्शान्ते प्राप्तेऽन्यश्चान्द्रमासान्तः । ततो वर्शान्तादुपरि द्विगुणाभिस्ता-
भिरेव घटिभिर्मिथुनसंक्रान्तिः । एवं त्रिगुणचतुर्गुणादिभिः कर्कटादिसंक्रान्तयो भवन्ति ।
एवं संक्रान्तिरप्रतोऽग्रतो याति । पुनर्वर्शान्तं प्राप्नोति । तदा गतचान्द्रमासेभ्यः सौरा
एकोना भवन्ति । यदा संक्रान्तिर्वर्शान्तमतिक्रम्याग्रतो याति तदानुपातेन यावन्तः सौरा
भवन्ति तावद्भिरेकोऽधिमासः । तत्रानुपातः । यद्यनेन सौरचान्द्रान्तरेण कुदिनात्मकेन
० । ५४ । २७ । ३१ । ५२ । २० एक सौरो मासो भवति तदा चान्द्रमासान्तःपातिभिः
कुदिनैः २६ । ३१ । ५० कियन्त इति । फलं सूर्यमासाः ३२ । १५ । ३१ । २८ ।
४७ । अथच युगाधिमासैर्युगसौरमासा लभ्यन्ते तदैकेन किमिति । फलमेतावन्त एव सौरमासा
लभ्यन्ते । एतावद्भिः सौरमासैरेकश्चान्द्रमासोऽधिको भवति । अत एवाधिमासस्य चान्द्रत्वम् ।
कल्पेऽपि कल्प्या अनुपाततोऽत इति युगमम् ॥ १०-११ ।

इदानीमवमोपपत्तिमाह—

शशाङ्कमासोनितसावनेन ० । २८ । १०

त्रिंशद्दृष्टा लब्धदिनैस्तु चान्द्रैः ।

रुद्रांशकोनाब्धिरसैः ६३ । ५४ । ३३ क्षयाहः

स्यात् सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात् ॥ १२ ॥

वा० भा —युगे चान्द्राणां सावनानां च दिनानां यदन्तरं तान्यवमानि । अत एकस्मिन्
मासे चान्द्रसावनान्तरं कुदिनात्मकं गृहीतम् । तत्र दिवसाः पूर्णमष्टाविंशतिघटिका दश
पानीयपलानि च ० । २८ । १० । इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे त्रिंशत्तिथ्यात्मके कुदिनात्मक-

१. अत्र श्रीप्रतिः—

‘सौरान्मासादैन्दवः स्याल्लघीयान् यस्मात्तेनोन्मीयमानास्तु सौराः ।

यान्त्याधिकं तेषु ये चातिरिक्तास्तज्जैस्तस्मात्तेऽधिमासाः प्रदिष्टाः’ ॥

सि० धे० १५ अ० ६५ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

ययः सावयवास्ता अधिमासशेषतिथयः । यतः सौरचान्द्रान्तरमधिमासाः । अहर्गणानयने गताद्वा रविगुणास्ते सौरा मासा जाताः । अतस्तेषु चैत्रादिचान्द्रतुल्याः सौरा एव मासा योजितास्ते संक्रान्त्यवधयो जातास्तेषु त्रिंशद्गुणेषु गततिथितुल्याः सौरा एव दिवसा योजिताः । अतः सौरचान्द्रान्तरेणाधिका जातास्तदन्तरमधिमासशेषदिनानि भवन्ति । सौरचान्द्रान्तरत्वात् । अतोऽधिमासशेषदिनान्येभ्यः शोध्यानि । अथ चाधिमासानयनेऽनुपातलब्धैरधिमासैर्विनीकृतैस्तच्छेषदिनैश्च युक्ताः सौराहाचान्द्राहा भवितुमर्हन्ति । एवमत्राधिमासशेषदिनानि क्षेप्याणि । तत्र शोध्यानि । अतः कारणादधिमासशेषं त्यक्तम् । अयावमशेषत्यागकारणमुच्यते । तिथ्यन्तानन्तरं यावतीभिर्घटीभिः सूर्योदयस्ता अवमशेषघटिकाः । यतश्चान्द्रसावनान्तरमवमानि । यद्यवमशेषं न त्यज्यते लब्धावमे-
रवमशेषघटिकाभिश्च तिथय ऊनीक्रियन्ते तदा तिथ्यन्ते सावनोऽहर्गणो भवति । अथ च सूर्योदयावधिः साध्यः । तिथ्यन्ताहर्गणोऽवमशेषघटीभिर्युक्तः सन्नुदयावधिर्भवति । अतोऽवमशेषे त्यक्ते स्वतः सूर्योदयावधिर्भवति ॥ १५-१८ ।

अथोदयान्तराख्यकर्मोपपत्तिमाह -

अहर्गणो मध्यमसावनेन कृतश्चलत्वात् स्फुटसावनस्य ।

तदुत्थखेटा उदयान्तराख्यकर्मोद्भवेनोनयुताः फलेन ॥ १९ ।

लङ्कोदये स्युर्न कृतास्तथाद्यैर्यतोऽन्तरं तच्चलमल्पकं च ।

वा० भा०-योऽवमहर्गण आनीतः स मध्यमसावनेनैव । कुतः । स्फुटसावनस्य चलत्वात् । तथाविधेनानुपातेन स्फुटो नायात्यर्थः । युगादेरारभ्य वर्तमानरविवर्षादेः प्राग्यावान् मध्यमसावन-
स्तावानेव स्फुटसावनः स्यात् । किंतु रविवर्षादेरुद्धं यावान् मध्यमसावनस्तावान् न स्फुटः । अतस्तदुत्थखेटा उदयान्तराख्यकर्मोद्भवेन फलेनोनयुताः सन्तो लङ्कोदये स्युर्नान्यथा । लङ्कायां भास्करोदये मध्या इति यदन्यैश्च तवसत् ॥ १९-१९ १/२ ।

अथोदयान्तरकर्माह-

मध्यार्कभुक्ता असवो निरक्षे ये ये च मध्यार्ककलासमानाः ॥ २० ।

तदन्तरं यत् स्फुटमध्ययोस्तद्बुधपिण्डयोः स्याद्विवरं गतिघ्नम् ।

हृतं द्युरात्रासुभिराप्तलिप्ताहीना ग्रहाश्चेदसवोऽल्पकाः स्युः ॥ २१ ।

तदन्यथाढ्यास्तु निजोदयैश्चेत् भुक्तासुपूर्वं विहितं तदानीम् ।

कृतं तथा स्याच्चरकर्ममिश्रं कर्म ग्रहाणामुदयान्तराख्यम् ॥ २२ ।

वा० भा०-सायनांशेन रविणा मेषादेरारभ्य ये भुक्ता राशयस्तत्सम्बन्धिनो ये निरक्षो-
दयासवो गगनभूधरषट्कचन्द्रा १६७० इत्यादयस्तेषामेकं कृत्वा भुज्यमानराशौर्ध्वं भुक्ता भागा-
स्तास्तदुदयासुभिः संगुण्य त्रिंशता ३० विभज्य लब्धासवोऽपि तत्र क्षेप्याः । एवं मध्यार्क-
भुक्तासवः स्युः । भविनान्तादूर्ध्वं तावत्पश्चात्तमे काले लङ्कायां मध्यमस्यार्कस्योदयः ।
तत्काले हि ग्रहाः साध्याः । अथ चाहर्गणेन ये सिद्धास्ते मध्यमार्ककलामितेऽस्वात्मके

काले भविनान्ताद्ध्वं जाताः । अतोऽसूनां कलानां च यदन्तरं तेनार्कोदयोऽन्तरितः । अत-
स्तदुदयान्तराख्यं कर्मोच्यते । तैरन्तरासुभिर्ग्रहगतिं संगुण्याकंसावनाहोरात्रासुभि-२१६५६
विभज्य लब्धकला ग्रहे ऋणं कार्याः । यदि कलाभ्योऽसवोऽल्पकाः स्युः । अन्यथा
धनम् । यदि तु स्वदेशोदयैर्मध्यमार्कभुक्तानसूनानीयेदं कर्म कृतं तदौदयिकानां ग्रहाणां
चरकर्माणि कृतं स्यात् । यदि तु स्फुटार्कभुक्तानसून् स्वोदयासुभिरानीयेदं कर्म कृतं तदोद-
यान्तरभुजान्तरचरकर्माणि त्रीण्यपि कृतानि स्युः । तर्हि कथमिदमुदयान्तराख्यं कर्माद्येनं
कृतं तदाह । यतोऽन्तरं तच्चलमल्पकं च । वर्षचरणान्तेषु चतुर्ष्वप्यन्तराभावः । तन्मध्ये-
ष्वन्तरस्य वृद्धिक्षयो ॥ १९१-२२ ।

इदानीं देशान्तरस्वरूपमाह—

येऽनेन लङ्कोदयकालिकास्ते देशान्तरेण स्वपुरोदये स्युः ।

देशान्तरं प्रागपरं तथान्यद्याम्योत्तरं तच्चरसंज्ञमुक्तम् ॥ २३ ।

वा० भा०—य उदयान्तरकर्मणा लङ्कायामौदयिका ग्रहा जातास्ते देशान्तरकर्मणा
स्वपुरोदयिकाः स्युः । तच्च देशान्तरं द्विविधम् । एकं पूर्वापरमन्यद्याम्योत्तरम् । तच्चरसंज्ञ-
मुक्तम् ॥ २३ ।

वा० वा०—षष्ठीनाक्षत्रघटीनां यावन्तोऽसवस्तावन्त एव चक्रकलाङ्का इति
मध्यमभुक्तिकलातुल्या एवासवो मध्यममानेन जाताः । मध्यमभुक्तिकलातुल्यासुयुता
नाक्षत्रषष्टिघटिकाः सूर्यस्य मध्यमं सावनमिति प्रसिद्धम् । अनेन मध्यमसावने-
नाहर्गणो जातः स्फुटसावनस्य चलत्वात् । वर्षमध्ये यावन्ति स्पष्टसावनानि तावन्त्येव-
मध्यमसावनानीति कल्पादिगतवर्षगणजनिताहर्गणखण्डेन किञ्चित्स्पष्टमध्यमसावना-
न्तरम् । वर्तमानसौरवर्षाभ्यन्तरे तयोरन्तरं साध्यम् । राशिकलाभ्यो सनामतुल्य-
त्वात् । निरक्षोदयवशेन मध्यार्ककलातुल्यासुभ्योऽर्कासूनामन्तरमुदयान्तरमित्यन्वर्थं
नाम । इदमहर्गणे संस्कार्यं लङ्कायां^१ मध्यमार्कोदयेऽहर्गणः स्यात् । अहर्गणा-
द्रविस्तस्मादुदयान्तरं तदहर्गणे संस्कार्यं रविः साध्य इति केवलाहर्गणजनितरवेरु-
दयान्तरमानीय तद्रवौ संस्कृतं लङ्कायां मध्यार्कोदयकालिको रविरेव लाघवा-
त्कृतस्तद्युक्तम्^२ । अत एवाह—अहर्गणो मध्यमसावनेनेति ।

लङ्कोदयकालिकानां स्वदेशार्कोदयकालीनकरणार्थं चरदेशान्तरसंस्कारः क्रियत
इत्याह येनेनेति । रेखाकोदयस्वदेशा कोदययोरन्तरं पूर्वापरदेशान्तराख्यम् । लङ्काको-
दयरेखाकोदययोरन्तरं याम्योत्तरं पूर्वापरदेशान्तरवन्न सर्वदा सममिति चञ्चलत्वा-
च्चरसंज्ञम् ॥ १९-२३ ।

१. लङ्काया इ० ख पु० ।

२. वात्कृतद्युक्तमिति ख पु० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

वा० भा०—अस्य श्लोकस्य समग्रस्य व्याख्यानम् । यथा क्रान्तिवृत्तं पृथक् कृतमेवं विमण्डलमपि राश्यङ्कं पृथक् कृत्वा तत्र मेषादेर्व्यंशं स्फुटं क्षेपपातं बत्वाग्रे चिह्नं कार्यम् । अथ क्रान्तिवृत्तस्य विमण्डलस्य च क्षेपपातचिह्नयोः संपातं कृत्वा तस्मात् षड्भान्तरे संपातं कृत्वा क्षेपपाताग्रतस्त्रिभेऽन्तरे क्रान्तिवृत्तादुत्तरतः स्फुटैः क्षेपभागैः पृष्ठतश्च त्रिभेऽन्तरे तैरेव भागैर्दक्षिणतः स्थिरं कृत्वा विमण्डलं निवेशनीयम् । अथ पठिता ये विक्षेपभागास्ते त्रिज्यागुणाः शीघ्रकर्णेन भक्ताः स्फुटा ज्ञेयाः । अत्रानुपातः । यदि कर्णाग्र एतावन्तस्तर्हि त्रिज्याग्रे कियन्त इति । यतो भगोले त्रिज्यैव व्यासार्धम् । एवं चन्द्रादीनां षड्विमण्डलानि कार्याणि । स्वस्व-विमण्डले ग्रहा भ्रमन्ति ॥ १३-१५ ।

इदानीं क्रान्ति विक्षेपं चाह—

नाडिकामण्डलात् तिर्यगत्रापमः क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्ताच्छरः ।
क्षेपवृत्तावधिस्तिर्यगेवं स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः ॥१६॥

वा० भा०—क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थानं तस्य नाडीवृत्तात् तिर्यगन्तरं सा क्रान्तिः । अथ विमण्डले च यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्ताद्यत् तिर्यगन्तरं स विक्षेपः । अथ विमण्डलस्थ-ग्रहस्य नाडीवृत्ताद्यत् तिर्यगन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः ॥ १६ ।

वा० वा०—भगोलबन्धमाह — याम्योत्तरक्षितिजवदित्यादिना ॥ १०-१६ ।

इदानीं क्रान्तिपातमाह—

विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्यात् ।
तद्भ्रमणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रयं कल्पे ॥१७॥
अयनचलनं यदुक्तं मुञ्जालाद्यैः स एवायम् ।
तत्पक्षे तद्भ्रमणाः कल्पे गोऽङ्गर्तुनन्दगोचन्द्राः १९९६६९ ॥१८॥
तत्संजातं पातं क्षिप्त्वा खेटेऽपमः साध्यः ।
क्रान्तिवशाच्चरमुदयाश्चरदललग्नागमे ततः क्षेप्यः ॥१९॥

१. मुञ्जालः—

उत्तरतो याम्यदिशं याम्यान्तात् तदनु सौम्यदिग्भागम् ।
परिसरतां गगनसदां चलनं किञ्चिदमवेदपमे ॥
विषुवदपक्रममण्डलसंपाते प्राचि मेषादिः ।
पश्चात् तुलादिरनयोरपक्रमासम्भवः प्रोक्तः ॥
राशित्रयान्तरेऽस्मात् कर्कादिरनुक्रमान्मृगादिश्च ।
तत्र च परमा क्रान्तिजिनभागमिताथ तत्रैव ॥
निदिष्टोऽयनसन्धिश्चलनं तत्रैव सम्भवति ।
तद्भ्रमणाः कल्पे स्युर्गौरसरसगोऽङ्गचन्द्रमिताः ॥

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

यष्ट्यां दृढं बद्ध्वा यष्ट्यप्रयोः प्रोते नलिकाद्वये निबद्धौ खगोलदृग्लोली कृत्वा भगोलभ्रमणं दर्शयेत् ॥ २९-३१ ।

इति श्रीभास्कराचार्यविरचिते गोलवासनाभाष्ये मितक्षरे गोलबन्धा-

धिकारः समाप्तः । अत्र ग्रन्थसंख्या १८० ।

वा० वा०—ईप्सितक्रान्तितुल्येऽन्तरे सर्वतो नाडिकाख्यादित्यादि ॥ २७-३१ ।

श्रीमत्कौङ्कणवासिकेशवसुतप्राप्तावबोधाद्बुधाद्

भट्टाचार्यसुताद्दिवाकर इति ख्याताञ्जलिं प्राप्तवान् ।

यः कृष्णस्तनयेन तस्य रचिते सद्वासनावार्त्तिके

सत्सिद्धान्तशिरोमणेरयमगाद्गोलस्य बन्धः स्फुटः ॥

अथ त्रिप्रश्नवासना

तत्रादौ चरस्थानमाह—

उन्मण्डलक्षमावलयान्तराले द्युरात्रवृत्ते चरखण्डकालः ।

तज्ज्यात्र कुज्या चरशिजिनी स्याद्व्यासार्धवृत्ते परिणामिता सा ॥१॥

वा० भा०—क्षितिजोन्मण्डलयोर्मध्येऽहोरात्रवृत्ते यावान् कालः स चरखण्डकालः । तत्रोन्मण्डलादुभयतश्चरतुल्ये चिह्ने कृत्वा तयोर्निबद्धसूत्रस्याधं कुज्या । सैव त्रिज्यावृत्तपरिणता सती चरज्या स्यादिति त्रिप्रश्ने व्याख्यातम् ॥ १ ।

वा० वा०—अथ त्रिप्रश्नाध्यायवासना ।

तत्र कुज्याचरज्या स्थानमाह—उन्मण्डलक्षमावलयान्तराल इति ॥ १ ।

इदानीं लङ्कास्वदेशार्कोदययोन्तरं चरकालमाह—

निरक्षदेशे क्षितिजाख्यवृत्तमुन्मण्डलं तज्जगुरन्यदेशे ।

स्वे स्वे कुजेऽर्कस्य समुद्रमोऽस्माच्चरार्धमर्कोदययोस्तु मध्ये ॥२॥

वा० भा०—स्पष्टार्थम् ॥ २ ।

इदानीं चरफलस्य धनर्णवासनामाह—

आदौ स्वदेशेऽथ निरक्षदेशे सूर्योदयो ह्यस्तमयोऽन्यथातः ।

ऋणं ग्रहेऽस्मादुदये स्वमस्ते फलं चरोत्थं रविसौम्यगोले ॥३॥

याम्ये विलोमं खलु यत्र यस्मादुन्मण्डलं स्वक्षितिजादधस्तात् ।

नाड्याह्वयादुत्तरयाम्यभागौ गोलस्य तावुत्तरयाम्यगोलौ ॥४॥

वा० भा०—सुगमं पूर्वं व्याख्यातं च ॥ ३ ।

वा० वा०—ग्रहे चरसंस्कारयुक्तिमाह—निरक्षदेश इति । आदाविति ।

अस्माकं रेखाकोदयास्तकालिका ग्रहा अपेक्षिता इति चरसंस्कारः क्रियते ।

महदहः किमहो रजनी तनुरित्यस्योत्तरमाह—नाड्याह्वयादिति ॥ २-४ ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञं शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयनं स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोलयोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोल्याोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊर्-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञं शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयनं स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञं शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयनं स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सूत्रविषयं परिहृत्यैव प्रवृत्तमित्यपवर्तनाप्राप्तिमिच्छन्तो बुधा 'उद्दिष्टं कुट्टके तज्जैरिति' सूत्रं व्यर्थमित्याहुः प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य ।

अथवा बालावबोधार्थमिदं सूत्रं 'योगजे तत्छणाच्छुद्धे गुणाप्तीस्तो वियोगजे' इति 'सूत्रेणैव सिद्धे 'धनभाज्योद्भवे तद्वदिति' सूत्रमिव ॥ २२-२४ ।

इदानीं देशविशेषमुद्दिश्य पलांशप्रश्नानाह—

प्राच्यामुज्जयिनीपुरात् कुपरिधेस्तुर्येऽंशके यत् पुरं
तस्मात् पश्चिमतोऽपि तावति ततोऽप्यन्यत् पुरारेदिशि ।
नैऋत्यां यदतोऽपि तेषु नगरेष्वाचक्ष्व मेऽक्षांशकान्
गोलक्षेत्रविचक्षण क्षणमिदं संचिन्त्य चित्ते मुहुः ॥ २५ ।

अस्य भङ्गः—

दिग्ज्यापलभाक्षुण्णे त्रिज्यार्कहते च बाहुकोटिज्ये ।
अपसृतियोजनलवजे तदन्तरं दक्षिणे भागे ॥ २६ ।
ऐक्यं सौम्ये भूमेर्व्यस्तं पादाधिकेऽपसरे ।
रविगुणमक्षश्रवसा भक्तं तच्चापमक्षांशः ॥ २७ ।

वा० भा०—अत्र तद्देशवशेन दिशो ज्ञेयाः । न स्वदेशवशेन । अत्र प्रथमे प्रश्नेऽपसारयोजन-
लवा नवतिः ९० तद्दोर्ज्या त्रिज्या ३४३८ । कोटिज्या पूर्णम् ० । दिग्ज्यादोर्ज्ययोर्घातः पूर्णम् ० ।
कोटिज्यापलभयोर्घातश्च पूर्णम् ० । एते त्रिज्यार्कश्च यथाक्रमं हते तथापि शून्ये एव ० । ० ।
तयोर्योगे वियोगे वा शून्यमेव ० । एतद्विगुणमक्षश्रवणहृतं शून्यमेव । अतो यमकोटिपत्तने शून्यं
पलांशः ० ।

सथ द्वितीयप्रश्नेऽप्येवं शून्यं पलांशः । अतो यमकोटेः प्रतीच्यां लङ्कैव ।

अथ तृतीयप्रश्ने दिग्ज्या २४३१ । इयमपसारदोर्ज्यया त्रिज्यामितया गुण्या त्रिज्यया च
भाज्या । अत इयमेव २४३१ लङ्कायां पलभा पूर्णम् ० । तद्गुणार्कहता च कोटिज्या पूर्णम् ।
तयोर्योगस्तादृश एव २४३१ । इयमर्कगुणा लङ्काक्षकर्णं १२ हतावकृतैव २४३१ दोर्ज्या ।
अस्याश्चापं पलांशः ४५ । यत्रैते पलांशास्तत्र पलभा १२ । पलकर्णश्च १६ । ५८ । १४ ।

अथ चतुर्थप्रश्ने सैव दिग्ज्या २४३१ । तथैवोक्तविधौ कृतेऽविकृतैव । किंतु इयमर्क-
गुणाक्षकर्णं १६ । ५८ । १४ हता । अस्याश्चापं पलांशः ३० ॥ २५-२७ ।

वा० वा०—अथ मध्यरेखास्थनगराक्षांशज्ञानेऽपसारयोजनदिग्ज्ययोर्ज्ञाने चेष्ट-
नगराक्षांशज्ञानं कथं स्यादिति पृच्छति प्राच्यामुज्जयिनी पुरात् कुपरिधेरिति ।

अत्र सूत्रमाह—

दिग्ज्यापलभाक्षुण्णे त्रिज्यार्कहते च बाहुकोटिज्ये इति । ऐक्यमिति ।

अत्र खस्वस्तिकमुज्जयिन्यादिपुरं प्रकल्प्येष्टनगराक्षांशतुल्येनान्तरेण नाडी-
मण्डलादद्युरात्रवृत्तवद्वृत्तं गोले निवेशनीयम् । खस्वस्तिकप्रोतदिङ्मण्डलेऽपसारयो-
जनलवाग्रचिह्नं कार्यम् ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोल्याोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सर्वप्रथमाचार्यार्यभटेन विरचितो 'आर्यभटीयनामकः' ग्रन्थो दृष्टिपथं समायाति । तदनन्तरं वराहमिहिरेण 'पञ्चसिद्धान्तिका' विहिता । ततो ब्रह्मगुप्तस्य 'ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः' । तत्पश्चात्लल्लस्य 'धोवृद्धिदः' तन्त्राख्यो ग्रन्थो ग्रहगणितगोल्याोरस्ति । तत्पश्चादन्येऽपि ग्रन्था अन्यै रचिताः सन्तीति ।

सिद्धान्तशिरोमण्याख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तु प्रणेता भास्कराचार्यः, तर्हि कोऽसौ भास्कर इत्युच्यते । इदानीं भास्करद्वयस्य प्रसिद्धिरिति सर्वे जानन्त्येव ।

प्रथमभास्करः

अस्य साम्प्रतमस्माकं ग्रन्थत्रयाणां १. आर्यभटीयभाष्यम्, २. महाभास्करीयम्, ३. लघुभास्करीयञ्चेति परिचयो प्राप्यते । अयं हि कुत्रत्य आसीदित्यसदिहं वक्तुं न पार्यते । यतोऽनेन स्वतः कुत्राणि स्वरचनायां स्वसम्बन्धे न किमपि लिखितम् ।

शङ्करबालकृष्णमहोदयेन त्वस्य चर्चाऽपि न कृता स्वभारतीयज्योतिषस्येति-हासाभिधे ग्रन्थे । महद्दुःखास्पदं यत् प्रथमतो प्रथमभास्करस्य चर्चा न केनापि भारतीयेनापि तु इङ्ग्लैण्डवास्तव्येन 'एच० कोलब्रूक'नाम्ना विदुषा १८१७ ई० वर्षे निबन्धे कृता । अनन्तरञ्च श्री बी० बी० दत्तमहोदयेनाऽस्य विषये १९३० ई० वर्षे स्वनिबन्धे विस्तृतं विवेचनं कृतम् । पुनः १९३१ ई० वर्षे 'ए शार्ट क्रानालाजी आव इन्डियन एस्ट्रा नामी' नाम्नि ग्रन्थेऽस्योल्लेखः कृतः । सर्वतः पश्चात् १९६० ई० वर्षे लखनऊ-शिवविद्यालयद्वारा 'महाभास्करीय-लघुभास्करीय'योराङ्गलानुवादव्याख्या-टिप्पण्यादि हितं प्रकाशनं जातम् ।

द्वितीयभास्करः

प्रस्तुतग्रन्थकारो द्वितीयभास्कर इत्यत्र नास्ति विवादस्यावसरः । द्वितीय-भास्करस्य वंशावली-जन्म-स्थान-कालरचनादिविषये स्वयमेव हि तेनाऽत्मीयपरिचयोऽस्य ग्रन्थस्य प्रश्नाध्यायान्ते प्रदत्तः । यथा--

रसगुणपूर्णमहीसमशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥^१

अनेन कथनेनाऽस्य जन्मकालः १०३६ शकः, १११४ ईसवीयवत्सरश्च सिद्धयति ।

१. ल० वि० प्र० महा० भू० ।

२. सि० शि० ५२४ पृ० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तिग्मांशुचन्द्रौ किल सायनांशौ चतुर्द्विराशी च विपातचन्द्रः ।
गृहाष्टकं तत्र वदाशु पातं धीवृद्धिदं त्व यदि बोबुधीषि ॥ ५३ ॥

एवमन्येऽपि शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं शा० बापूदेवेन विरचिताः प्रश्नाः ।

१. यद्भागनवत्यन्तरदलजीवायाः कृतिस्तदंशानाम् ।
द्विगुणाया जीवायाः कृत्या तुल्या भवेद्वदांशास्तान् ॥
२. अग्राक्षितिज्ययोर्योगं क्रान्तिज्यां चावगम्य यः । सत्वरं पलमां वेत्ति सोऽक्षक्षेत्रविदप्रणीः ॥
३. समशङ्कुवप्रयोधतिमवगत्य च तद्धृतिम् । अक्षक्षेत्रविदक्षामां वद मित्र तथापमम् ॥
४. उज्जयिन्यां यदा सूर्यः सममण्डलमागतः । नतकालं तदा वीक्ष्य क्रान्तिज्यां वद कोविद ॥
५. अक्षप्रभां चरज्यां च ज्ञात्वा त्वं क्रान्तिमौविकाम् ।
अवगच्छ द्रुतं तात यदि गोलेऽसि शिक्षितः ॥
६. सहस्रमानौ समवृत्तयाते पलोद्भवार्थं वलनं विदित्वा ।
समुन्नतं कालमवेक्ष्य विद्वन् ब्रूह्यक्षभामुष्णकरापमं च ॥
७. समार्यवृत्तात् किल दक्षिणोदग्वृत्तं गतोऽर्कः समयेन येन ।
तत्राऽर्कमध्याह्ननरं च विद्वन् ज्ञात्वाक्षभामागान् प्रवदापमं च ॥
८. प्रहस्य मध्यमां क्रान्तिं स्फुटांश्च विषुवांशकान् । विज्ञाय प्रस्फुटां क्रान्तिं शरं च वद सत्वरम् ॥
९. बिम्बीयायनवलनं मध्यां क्रान्तिं खगस्य चावेक्ष्य ।
स्पष्टामपविषुवांशान् विशिखं च वदाशु गोलज्ञ ॥
१०. मध्यां क्रान्तिं च शरं ज्ञात्वा यः प्रस्फुटापमं वेत्ति ।
स्पष्टांश्च विषुवभागास्तं मन्ये गोलविद्वर्यम् ॥
११. स्फुटास्फुटापमक्रमावेक्ष्य यः शरांशकान् । स्फुटांश्च विषुवांशकान् वदेत् स गोलविद्वरः ॥
१२. खेटबिम्बवृत्तं किलायनं प्रस्फुटांश्च विषुवार्यभागकान् ।
वीक्ष्य शीघ्रमपमौ स्फुटास्फुटौ मार्गणं च वद मित्र सत्वरम् ॥
१३. खेटस्य बाणं विषुवार्यभागांश्चावेक्ष्य यः शीघ्रमवेति भागान् ।
स्फुटास्फुटक्रान्तिमवान् स नूनं वैज्ञानिकः स्यादगणिते सगोले ॥
१४. स्फुटविषुवांशान् स्पष्टां क्रान्तिं विज्ञाय मध्यमक्रान्तिम् ।
शरमपि वदति य एष प्राज्ञो गणितज्ञगणनीयः ॥
१५. खेटस्यायनवलनं बिम्बोत्थं मार्गणं च विज्ञाय ।
गणितिकवर्यं शीघ्रं स्फुटविषुवांशान् समाचक्ष्व ॥
१६. खेटस्य स्फुटमपमं ज्ञात्वा बिम्बोत्थमायनं वलनम् ।
यो वेत्ति मध्यमापममिषुं च विज्ञेय एष गोलज्ञः ॥
१७. विद्वन् खगस्फुटक्रान्तिं शरं विज्ञाय वेत्ति चेत् । अपमं मध्यमं तर्हि मन्ये गणितविस्तमम् ॥
१८. यत्राद्रिनेत्रप्रमिताः पलांशास्तत्र द्युयाते नखनाडिकाभिः ।
तुल्ये नृमार्कोदयसम्मुखी स्याच्चदा तदार्कापममाशु विद्धि ॥

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

असंभवः संभवलक्षणेऽपि स्यात् संभवोऽसंभवलक्षणे किम् ।
 पातस्य सिद्धान्तमिह प्रचक्ष्व चेत् क्रान्तिसाम्ये प्रसृता मतिस्ते ॥ ५५ ॥
 भागोनयुक्तं त्रिभ ३६।३ मर्कचन्द्रौ चेत् सायनांशौ च विपातचन्द्रः ॥
 भागद्वयोनो भगण ३७ स्तदानीं पातं वद त्व यदि बोबुधीषि ॥ ५६ ॥
 यातेऽपि पाते कचिदेष्यलक्ष्म गम्ये न गम्यं वद चित्रमत्र ।
 यत् संभवासंभववैपरीत्यं सांवत्सराचार्य विचार्य नूनम् ॥ ५७ ॥
 एते प्रश्ना व्याख्याता एव ।

अस्य मङ्गलः—

यदि रसतोज्ज्वलरिन्दोः शुक्लाङ्गुलकै रवीन्दुविवरांशाः ।
 ज्ञातुममीष्टास्तु तदाङ्गुलसंख्या त्रिगुणसङ्गुणाङ्गहता ॥
 आसोत्क्रमचापलवाः सितसंज्ञास्तज्ज्यकाघ्नविधुकर्णात् ।
 रविकर्णासधनुलं वहीनसितांशा अमीष्टभागाः स्युः ॥

१. अत्र बापूदेवोक्तः प्रश्नः—

हिमांशुगोलायनसन्धियुग्मज्ञानार्धमन्यैविधयो य उक्ताः ।
 तेभ्योऽतिसूक्ष्मं सुलभं प्रकारं विचार्य पूर्णं वद विज्ञ तूर्णम् ॥

अस्य मङ्गलश्च—

परेषुजीवा व्ययनांशपातकोटिज्यकाघ्नो त्रिगुणेन भक्ता ।
 फलात् परापक्रममौविकाघ्नात् त्रिभज्ययासं खलु लभ्यते यत् ॥
 त्रिभद्यमौर्व्याः परमेषुकोटिज्याघ्न्यास्त्रिमौर्व्या यदवाप्यते च ।
 तदन्तरैक्यं विदधीत नक्रकव्यादियाते व्ययनांशपाते ॥
 तच्चपापकोटी रजनीश्वरस्य तात्कालिकः स्पष्टपरापमः स्यात् ।
 तस्य ज्ययासा व्ययनांशपातदोर्ज्या परेषुज्यकया विनिघ्नी ॥
 फलं रवेराद्यपदीयदोर्ज्या प्रकल्प्य तस्या विषुवाख्यभागान् ।
 प्रसाध्य चैतैर्व्ययनांशपाते मेषादिषट्त्राशिगते विहीनौ ॥
 तुलादिषट्त्राशिगते तु युक्तौ सहस्ररश्मेः किल गोलसन्धी ।
 कुर्वीत तावोषधिनायकस्य स्यातां सुबुद्धचेकविचारगम्यौ ॥
 चन्द्रस्य गोलसन्धी राशित्रितयेन संयुक्तौ । क्रमशस्तदयनसन्धी ज्ञेयो स्वल्पान्तरो सुगोलविदा ॥

श्रीम० देवोक्तोऽयनसन्ध्योरानयनप्रकारः—

परेषुजीवा व्ययनांशपातमौर्व्याहता स्पष्टपरापमस्य ।
 मौर्व्याद्धृता लब्धजचापकोटिज्याघ्नो जिनज्या त्रिगुणेन भक्ता ॥
 आद्यस्त्रिराशिद्युगोऽन्यसंज्ञस्तौ च क्रमात् स्पष्टपरापमस्य ।
 कोटिज्यया दोर्ज्यकया विनिघ्नौ विश्लेष्य भक्त्या परमेषुमौर्व्या ॥

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

सिद्धान्तशिरोमणिस्थश्लोकानां वर्णानुक्रमणिका

अ	पृ० सं०	अधिदिनैदिनकृद्दिनसञ्चयः	पृ० सं०
अक्षप्रोतां रविलवगतां	४६४	अधोऽधस्त्रिधा कल्पयाताब्दवृन्दात्	५०
अक्षामां तरणि दिशो	५१६	अनुपातात् तद्द्वैध्यं	६७
अगस्त्यध्रुवः सप्तनागास्तु	३०४	अनन्तरं तरणिचन्द्रचक्रजं	४१८
अगस्त्यस्य नाडीद्वयं	३०४	अन्तरं शिञ्जिनोरूपं	५०
अग्रतः पृष्ठतस्तस्मात्	४२५	अन्त्याथवोन्मण्डलशङ्कुनिधनी	४२६
अग्राकृति द्विगुणितां	१७२	अपट्टतिग्ममरीचिमरीचिभिः	१८२
अग्राप्रखण्डं क्षितिशिञ्जिनी च	१७१	अपवृत्तगरविचिन्हं क्षितिजे	४७९
अग्रादिखण्डं कथिता च कोटिः	१६५	अपवृत्ते कुजलग्ने लग्नं	४३८
अग्रादिखण्डं च तथापमज्या	१७१	अभिमतद्युगणादवमैर्हतात्	४४०
अग्रापमज्याक्षितिशिञ्जिनीनां	२२४	अभीष्टवारार्थमहर्गणश्च	६२
अग्रापमज्याक्षितिशिञ्जिनीनां	५०४	अयनचलनं यदुक्तं	८२
अग्राभुजघ्नी श्रुतिहृत् क्षितिज्या	१७१	अयनांशवशादेषा	३९७
अग्रा भुजः स्वे समना च कर्णः	४१६	अयनांशोनितपाताद्	३०७
अग्रे सरन्ध्रा तनुषट्टिकैका	४६१	अयनांशोनितपाते	३०९
अज्ञातखेटः स्वमृणं	४८३	अरुणनीलनिमीलितपल्लवं	३०९
अतश्च सौम्ये दिवसो महान्	४०६	अर्कशुक्रबुधपर्यया विधे	४७९
अतस्तदैक्यान्तरमत्र कोटिः	३८८	अर्कसावनदिवागणो हतः	२९
अतस्तदैक्यान्तरमत्र कोटिः	३९०	अर्कस्य कक्षैव सितज्ञयोः सा	५९
अतोऽन्यथा वास्तमयोऽवगम्यः	२८६	अर्कस्य भोग्यस्तनुभुक्तयुक्तो	६७
अतो यथोक्तं मृदुशीघ्रकेन्द्रं	३९०	अर्काश्विनो जिनयमा नव	१४९
अत्रापमण्डले वा	४०४	अर्कोदयादूर्ध्वमधश्च ताभिः	३०१
अत्रापि साध्योन्नतकाल	२१३	अर्धखण्डिततनोर्विषाणयोः	९५
अथ कल्प्या मेषाद्या	४०४	अर्धज्याग्रे खेचरो मध्यसूत्रात्	४१९
अथ किमु पृथुतन्त्रैः	४७०	अवक्रान्तिमासोऽधिमासः	१०१
अथवा परितः खेटात्	४२६	अवक्रान्तिमासोऽधिमासः	१२८
अथान्यथा वा गणितेन वन्मि	५२६	अष्टौ नखा गजगुणाः खशरा	३०१
अथैवमेवाल्पदिवागणेऽपि	८३	अस्क्रुतेषुवलनाहतिस्तु वा	८४
अथोन्नतादूनयुताच्चरेण	१९३		५२३
अथः शिरस्का कुदलान्तरस्था	३४७		४८२

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवष यनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवर्षयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

तथा च वासनावार्तिके “गण्यते सङ्ख्यायते तद् गणितम् । तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञा शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद् व्यक्तम् । यावत्तावत्कालादिना सापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । ग्रहकर्मणा ग्रहगणितम् । गोलेन वेधादिना ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद् गोलगणितम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकं गणितस्य व्यवहरन्ति, स एव सिद्धान्तः” इति । तथा चाहुः—

“व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आदिरिति”^१

अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्ग्रहानयन स सिद्धान्तः । यत्र युगवषयनर्तु-मासपक्षाहोरात्र-याम-मुहूर्त-नाडी-विनाडी-प्राण-त्रुट्यादीनां तथा सौरचान्द्रादिमासानां विवेकस्तिष्ठेत् स सिद्धान्तपदवाच्यः ।

अन्यच्च सिद्धान्तलक्षणं सिद्धान्तशेखरे^२—

शतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय-
प्रमाणं भूधिष्यग्रहनिवहसंस्थानकथनम् ।
ग्रहेन्द्राणां चाराः सकलगणितं यत्र गदितं
स सिद्धान्तः प्रोक्तो विपुलगणितस्कन्धविपुलैः ॥

अस्य लक्षणं वटेश्वरसिद्धान्ते त्वीदृशमस्ति । यथा—

समयमिति रशेषा सावनं खेचराणां
गणितमखिलमुक्तं यत्र कुट्टाद्युपेतम् ।
ग्रहभगणमहीनां संस्थितिर्यत्र सम्यक्
स खलु मुनिवरिष्ठैः स्पष्टराद्धान्त उक्तः ॥^३

तथा च प्रकृतग्रन्थे—

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमात्”^३ इत्यादिना कथितमस्ति ।

ज्यौतिषेतिवृत्तावलोकनेन विदितचरमेव यज्ज्यौतिषग्रन्थानामार्षाचार्यप्रणीतत्वेन विभागद्वयं कर्तुं शक्यते । यथा—

१ देवर्षिप्रणीता आर्षाः । २ मनुष्यरचिता आचार्यप्रणीताः । अद्यकाले ह्यार्षग्रन्थानामभावः प्रायो दृश्यते । इतिहासदर्शनेन स्पष्टं विज्ञायते यन्मनुष्यरचितेषु

१. सि० शि० ६ पृ० ।

२. १अ० ३ श्लो० । २ वटे० सि० मध्य० ५ श्लो० ।

३. सि० शि० १० म० ५६ श्लो० ।

Library Rare Text Publication Series No. 5

SIDDHĀNTA - ŚIROMANI

of

BHĀSKARĀCĀRYA

with his autocommentary

VĀSANĀBHĀŚYA

&

VĀRTTIKA

of

NRSIMHA DAIVAJÑA

Foreword by

Prof. BADARINATH SHUKLA

Vice-chancellor

Edited by

Dr. Murali Dhara Chaturvedi

Śikṣaka, Jyotiṣa Department.

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1981

Library Rare Text Publication Series No. 5

SIDDHĀNTA - ŚIROMANI

of

BHĀSKARĀCĀRYA

with his autocommentary

VĀSANĀBHĀŚYA

&

VĀRTTIKA

of

NRSIMHA DAIVAJÑA

Foreword by

Prof. BADARINATH SHUKLA

Vice-chancellor

Edited by

Dr. Murali Dhara Chaturvedi

Śikṣaka, Jyotiṣa Department.

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1981

Library Rare Text Publication Series No. 5

SIDDHĀNTA - ŚIROMANI

of

BHĀSKARĀCĀRYA

with his autocommentary

VĀSANĀBHĀŚYA

&

VĀRTTIKA

of

NRSIMHA DAIVAJÑA

Foreword by

Prof. BADARINATH SHUKLA

Vice-chancellor

Edited by

Dr. Murali Dhara Chaturvedi

Śikṣaka, Jyotiṣa Department.

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1981

Library Rare Text Publication Series No. 5

SIDDHĀNTA - ŚIROMANI

of

BHĀSKARĀCĀRYA

with his autocommentary

VĀSANĀBHĀŚYA

&

VĀRTTIKA

of

NRSIMHA DAIVAJÑA

Foreword by

Prof. BADARINATH SHUKLA

Vice-chancellor

Edited by

Dr. Murali Dhara Chaturvedi

Śikṣaka, Jyotiṣa Department.

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1981